

UNIVERZITA PARDUBICE

FAKULTA FILOZOFICKÁ

**Černé duše: historická antropologie dětství z pohledu disciplinárních
pramenů – školských knih hanby a cti**

Ilona Drahorádová

Bakalářská práce

2017

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2015/2016

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Ilona Drahorádová**
Osobní číslo: **H14389**
Studijní program: **B7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Kulturní dějiny**
Název tématu: **Černé duše: historická antropologie dětství z pohledu disciplinárních pramenů - školských knih hanby a cti.**
Zadávací katedra: **Ústav historických věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Práce, vycházející z metodologie historické antropologie, reflektuje utváření disciplinárních technik ve školství v českých zemích v 19. a první polovině 20. století. Na základě analýzy tzv. černých a zlatých školských knih, tedy evidence kázeňských přestupků a pochval, autorka představí historii utváření normativu poslušného občana. Dané prameny budou analyzovány jakožto pramen k historii uplatňování disciplinárních strategií, ale také jako zdroj informací, jež lze prostřednictvím metody zhuštěného popisu chápat jako zdroj informací k pochopení specifických forem dětské kultury sledované doby. Autorka rovněž představí genderově a sociálně-profesní analýzy, definující rozdíly v utváření normativu a jejich akceptace ze strany žactva.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná**

Seznam odborné literatury:

DÜLMEN, Richard van. Historická antropologie: vývoj problému úkoly. Praha: Dokořán, 2002, 116 s. ISBN 80-86569-15-2.

FOUCAULT, Michel. Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení. Přeložil Čestmír PELIKÁN. Praha: Dauphin, 2000, 427 s. ISBN 80-86019-96-9.

LENDEROVÁ, Milena. Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, 180 s. ISBN 80-7194-756-3.

LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století. Praha: Paseka, 2006, 376 s., [16] s. obr. příl. Fénix. ISBN 80-7185-647-9.

NOVÁK, Pavel. Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století. Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007, 341 s. ISBN 978-80-86874-06-7.

HALÍŘOVÁ, Martina. Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást ochrany dětství. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2012, 282 s. Monographica. ISBN 978-80-7395-486-4.

Vedoucí bakalářské práce: **Mgr. Vladan Hanulík, Ph.D.**
Ústav historických věd

Datum zadání bakalářské práce: **30. března 2016**

Termín odevzdání bakalářské práce: **30. března 2017**

prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2015

Čestné prohlášení

Prohlašuji tímto, že jsem zadanou bakalářskou práci vypracovala samostatně pod vedením Mgr. Vladana Hanulíka, Ph.D. na základě literatury a pramenů uvedených v seznamu použitých zdrojů.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47 b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 9/2012, bude práce zveřejněna v Univerzitní knihovně a prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne

Ilona Drahorádová

Poděkování

Tímto bych chtěla poděkovat vedoucímu mé bakalářské práce Mgr. Vladanovi Hanulíkovi, Ph.D., za jeho vstřícnost, trpělivost, podnětné rady, připomínky a čas který mi věnoval. Dále bych pak také chtěla poděkovat mé rodině a přátelům za pomoc a podporu.

Anotace

Cílem bakalářské práce je představit problematiku utváření normativu poslušného občana v českých zemích v devatenáctém a na počátku dvacátého století, s užším zaměřením na žáky základních škol. Na základě pramenné analýzy takzvaných černých a zlatých knih, které kantorům sloužily k zaznamenávání kázeňských přestupků a pochval žáků, je zkoumán jak vývoj disciplinárních technik, tak také samotný žák a jeho pozice ve škole a ve společnosti. To, jak byl ovlivňován svým okolím a autoritami, jaký na něj byl vyvíjen nátlak, a jaké jeho chování bylo ještě tolerováno a co už bylo považováno za přečin, který bylo nutné potrestat. Pozornost je však věnována také učitelům. Tomu, v jakém sociálním postavení se nacházeli a jak vystupovali vůči svým svěřencům, kterým se snažili nejen předávat vědomosti, ale také formovat jejich charakter a vést je ke kázni a dobrým mravům.

Klíčová slova

historie, 19. století, dětství, disciplinace, pochvala, škola, trest, učitel, žák

Title

Black Souls: Historical anthropology of childhood based on disciplinary sources – school books of shame and honour

Annotation

The aim of the bachelor thesis is to introduce a problem of normative formation of the obedient citizen in Czech lands during the nineteenth and early twentieth century, with a closer focus on elementary school pupils. The development of disciplinary techniques, as well as the pupils themselves and their position in school and society were studied with the help of source analysis from the so-called black and gold books, which served the cantors to record the pupils' disciplinary misconducts and praises. It is investigated how the pupil was influenced by his surroundings and authorities, how much pressure he was subjected to, and which his behaviour was still tolerated and what was considered as a crime that was necessary to punish. Attention is also paid to teachers. What social status belonged to teachers and how they behaved towards their students, for which they tried not only to transfer knowledge but also to shape their character and lead them to discipline and good morals.

Keywords

history, 19th century, childhood, disciplination, praise, school, punishment, teacher, student

Obsah

Úvod	8
1. Literatura a prameny	10
1.2. Třídní katalogy	12
1.3. Knihy hanby	13
1.4. Knihy cti.....	23
2. Proměny v chápání trestu napříč společnostmi	26
3. Stručná charakteristika základního školství v českých zemích od konce 18. do počátku 20. století	28
4. Pedagogická literatura	32
4.1. O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě – pohled Františka Herana.....	34
4.1.1. Proměny školních trestů a pochval podle Františka Herana.....	37
4.1.2. Prohřešky mravně zpustlé mládeže	40
4.1.3. Možné řešení problému	42
4.2. Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století. – pohled Václava Gabriela.....	45
4.2.1. Učitelé a jejich postavení z pohledu Václava Gabriela	46
4.2.2. O Kázni a trestech ve škole	49
4.3. Porovnání.....	50
5. Reálná disciplinace	52
Závěr	59
Resumé	61
Seznam použitých zdrojů	62
Obrazová příloha	65

Úvod

Ve své bakalářské práci se budu zabývat problematikou utváření normativu poslušného občana v českých zemích v devatenáctém a na počátku dvacátého století. Blíže se pak zaměřím na žáky základních škol, kteří byli již v raném věku vychováni svými rodiči a učiteli k disciplíně a poslušnosti. Na základě pramenné analýzy takzvaných černých a zlatých knih, jež kantorům sloužily k zaznamenávání kázeňských přestupků a pochval žáků, se pak pokusím představit školou povinného jedince a jeho postavení ve společnosti, ve které se nacházel. To, jak byl ovlivňován svým okolím a autoritami, jaký na něj byl vyvíjen nátlak a jaké jeho chování bylo ještě tolerováno a co už bylo považováno za přečin, který bylo nutné příkladně a bezodkladně potrestat. Současně s tím budu také zkoumat společenské a sociální postavení učitelů, kteří se snažili svým svěřencům zprostředkovávat nejen vědomosti, ale také je skrze svůj osobitý přístup k výuce vedli ke slušnosti, poslušnosti a příkladným mravům. K tomu mi poslouží dvě dobové pedagogické knihy, a to sice *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*¹ z pera Františka Herana a *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*,² sepsané Václavem Gabrielem. Následně se pak budu snažit tyto dva odlišné úhly pohledu (kantoři a žáci) vzájemně porovnat k získání celistvějšího obrazu o fungování tehdejšího školství v oblasti výchovy mládeže. V neposlední řadě se pak zaměřím také proměny kázeňských přestupků dětí a na prostředky, které byly využívány k jejich disciplinaci. K tomu využiji metodu historické antropologie, která zkoumá právě proměny konkrétního lidského chování v průběhu času a snaží se jej uchopit v širších souvislostech, které pomohou lépe pochopit jeho osobitost a zvláštnost, jež může být podmíněna například kulturou či sociálními vazbami.³ Nyní blíže k jednotlivým částem práce.

Nejprve se pokusím stručně představit dosavadní vývoj problematiky a následně se zaměřím na výčet použitých archivních pramenů spolu s jejich bližším popisem. Obsáhlejší charakteristiky se pak dostane pro mou práci podstatným informačním zdrojům, a to sice zlatým knihám cti, jež sloužily k zapisování jmen pilných, mravných a učenlivých studentů, a především pak černým knihám hanby. Do kterých byli za trest zapisováni školou povinní hříšníci spolu s jejich kázeňskými přestupky.

¹ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, Praha: Wiesner, 1899.

² GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, Praha: 1891.

³ DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie: vývoj – problémy – úkoly*, Praha: 2002. ISBN 80-86569-15-2. s. 37.

V části práce, která se věnuje popisu černých knih, bude pozornost zaměřena jak na obecné znaky charakteristické pro všechny prozkoumané knihy, tak také na jednotlivé spisy a jejich vzájemné odlišnosti. U každého spisu bude určeno jeho časové vymezení, představen jeho vnější i vnitřní vzhled a také forma, kterou byl veden. V neposlední řadě pak bude věnován prostor také obsahu jednotlivých knih hanby.

Ve druhé kapitole se pro lepší ilustraci proměn v uplatňování a vnímání trestu napříč společnostmi obrátím na knihu Michela Foucaulta, *Dohlížet a trestat*.⁴

Třetí kapitola bude mít za úkol krátce přiblížit vývoj soustavy obecného školství na našem území od dob vlády Marie Terezie až do počátku dvacátého století s důrazem na důležité časové mezníky, které zásadně ovlivnily nejen vyučovací metody a přístup k výchově žáků, ale také společenské a sociální postavení kantorů.

V následující kapitole se pak s pomocí učitelských knih Františka Herana a Václava Gabriela pokusím částečně nahlédnout do světa tehdejších autorit. Na to, jak učitelé vnímali svou úlohu zprostředkovatelů výchovy a šířitelů vědomostí. Jak se jich dotýkaly školské reformy a zda měly tyto změny nějaký vliv na jejich pozici na společenském žebříčku. Poznatky získané studiem obou pedagogických pramenů a odborné literatury se pak budu snažit shrnout pro snazší komparaci s informacemi nalezenými v knihách hanby.

V poslední kapitole se budu věnovat rekapitulaci získaných poznatků a s jejich pomocí se pak pokusím představit reálný obraz dětské mravní výchovy. Svou pozornost zaměřím na to, jak bylo k dětem přistupováno ze stran rodičů, vychovatelů a kantorů, jaké ideologické prvky hrály v oblasti morálního vzdělávání hlavní roli, a zda se pak tato stanoviska postupem času měnila či nikoliv. Zároveň s tím mě bude také zajímat míra zločinnosti školní mládeže a například také to, jaké přestupky proti dobrým mravům byly v černých knihách zaznamenávány nejčastěji, které z nich byly považovány za nejhorší, zda byly nějaké rozdíly mezi hříchy chlapců a dívek a jaké kárné prostředky byly pak následně použity k nápravě těchto „ztracených“ duší.

⁴ FOUCAULT, Michel, *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*, Praha: 2000. ISBN 80-86019-96-9.

1. Literatura a prameny

Vývoj problematiky

Zkoumání problematiky utváření normativu poslušného občana s užším zaměřením na vývoj výchovy a disciplinace školní mládeže v devatenáctém a na počátku dvacátého století vyžaduje propojení několika tematických okruhů. Zejména je třeba využít poznatků dějin dětství a s nimi spojených dějin školství, s důrazem na proměny v představě o dobrém chování dětí, jejich kázeňských přestupcích a přístupu k jejich mravní výchově ze stran autorit – disciplinace.

Základy k bádání o dějinách dětství položil v šedesátých letech 20. století svým dílem *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* francouzský historik Phillipe Ariès.⁵ Ten ve své knize nabízí teorii (tzv. černou legendu), že pojem dětství, tak jak ho známe dnes, je ideologickým konstruktem, který začal postupně vznikat až v období raného novověku. Přičemž až v 17. století dle Arièse začali lidé svým potomkům věnovat větší pozornost a více tak „investovat“ do jejich výchovy. Tato tvrzení byla později zpochybňována mnohými historiky, kteří tvrdili, že silný vztah k dětem měli lidé již v dobách dřívějších, např. ve středověku (tzv. bílá legenda). To později částečně potvrdil i sám Ariès.⁶ V této době se zájem historiků začal více soustředit na dějiny každodenního života, na rozdíl od dob předchozích, kdy se jejich bádání ubíralo směrem striktního popisu události, dějin politických a hospodářských.

V českém prostředí se dějinami dětství ve středověku zabývají například Božena Kopiczková,⁷ Martin Nodl⁸ nebo Noemi Rejchrtová.⁹ Přínosem pro mou práci se pak stala především díla věnující se dějinám dětství v 19. a 20. století. A to například kniha Mileny Lenderové a Karla Rýdla *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*¹⁰ mapující životní cestu dítěte od doby jeho početí až k hranici dospělosti. Téma je pojato ze široka, je zde

⁵ ARIÈS, Phillipe, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris: 1960.

⁶ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha: 2006. ISBN 80-7185-647-9. s. 8-9.

⁷KOPIČKOVÁ, Božena, *Vstup české medievalistiky do studia dětské evropské problematiky ve středověku? Glosy a otázky*, In: *Dítě napříč staletími*, s. 49-60.

⁸ NODL, Martin, *Dětství v předmoderní době*, *Souvislosti* 4 (30) /1996), s. 7-29; týž *Dvě tváře dětství, Malí dospělí a děti-hříšníci ve středověku*, *Dějiny a současnost*, 1/2006, s. 30-33.

⁹REJCHRTOVÁ, Noemi, *Dětská otázka v husitství*, In: *Československý časopis historický* / Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV 28 [78], č. 1, (1980), s. 53-77.

¹⁰ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha: 2006. ISBN 80-7185-647-9.

věnován prostor jak porodu, péči o děti a jejich postavení v rodině a ve společnosti, jejich složitě pouti skrze dospívání, tak také otázce školního vzdělání. Dále bych ráda jmenovala knihu Martiny Halířové *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914*,¹¹ v níž se autorka nejprve soustředí na různé podoby dětství – narození dítěte, postavení dítěte v rodině, formy výchovy dětí, základní školství a následně pak na snahy o nápravu společnosti, která bývala i tehdy, stejně tak jako dnes, narušena různými sociálními problémy. To vedlo k zesílení úsilí o ochranu dětí a s tím spojeného budování ochranných ústavů. Dějinami dětství v 19. století se dále zabývají např. Jiří Matějček¹² nebo Jana Machačová.¹³

Co se týče starších autorů píšících o dějinách školství v devatenáctém a na počátku dvacátého století, ráda bych jmenovala například Jana Šafránka a jeho *Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895: příspěvek k dějinám českého vyučování*¹⁴ nebo Gustava Adolfa Lindnera a jeho metodologické příručky *Obecné vychovatelství: učebnice pro ústavy ku vzdělání učitelův a učitelek*¹⁵ a *Obecné vyučovatelské: pro ústavy ku vzdělání učitelů a učitelek*.¹⁶ Jistým náhledem do historie dějin školství, může být mimo výše zmíněných publikací částečně také kniha současného autora Miroslava Hrocha, nazvaná *Na prahu národní existence*.¹⁷ Ta se primárně zabývá utvářením české národní identity, i sem však zapadají informace o vývoji školství jakožto prostředku k formování lidského charakteru. V současnosti se dějinám školství věnují také Josef Cach,¹⁸ Jaroslav Kopáč,¹⁹ nebo Emanuel Strnad.²⁰ V oblasti vývoje chápání trestu se pak pro mě stala zásadní kniha francouzského filosofa

¹¹ HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2012. ISBN 978-80-7395-486-4.

¹² MATĚJČEK, Jiří, *K metodice a obsahu historického výzkumu rodiny*, Český lid: časopis pro etnologická studia 78, č. 4 (1991), s. 257-260.

¹³ Např.: MACHAČOVÁ, Jana, *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století?* In: Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále. 4.-5. dubna 2002. Pardubice / Pardubice: Univerzita Pardubice, 2003 s. 61-66. nebo *Dětství v chudé rodině - 2. polovina 19. století v Českých zemích*, In: Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. - 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích / Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, 2008 s. 111-118.

¹⁴ ŠAFRÁNEK, Jan, *Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895: příspěvek k dějinám českého vyučování*, Praha: F. Kytka, 1897.

¹⁵ LINDNER, Gustav Adolf, *Obecné vychovatelství: učebnice pro ústavy ku vzdělání učitelův a učitelek*, Čtvrté vydání. Ve Vídni: Nákladem A. Pichlera vdovy a syna, 1896.

¹⁶ LINDNER, Gustav Adolf a DOMIN, Karel, *Obecné vyučovatelské: pro ústavy ku vzdělání učitelů a učitelek*, 8. nezm. vyd. Vídeň: A. Pichlerová, 1907.

¹⁷ HROCH, Miroslav, *Na prahu národní existence: touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999. Kolumbus. ISBN 80-204-0809-6.

¹⁸ CACH, Josef, *Dítě v české pedagogice*, Praha: Ústav školských informací, 1979.

¹⁹ KOPÁČ, Jaroslav, *Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867-1914*, Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968.

²⁰ STRNAD, Emanuel, *Didaktika školy národní v 19. století*, I. a II. díl. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1975.

Michela Foucaulta s názvem: *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*,²¹ v níž autor polemizuje nad evolucí trestu a disciplinačních technik s důrazem na instituci vězení.

Prameny

Existuje mnoho různých druhů archivních pramenů, které lze využít ke zkoumání dějin školství. Můžeme se v nich dočíst jak o škole ve smyslu budovy či organizace, tak také o nedílné součásti jejího každodenního fungování – a to sice o žácích, kteří se zde vzdělávali a v neposlední řadě také o kantorech, kteří jim to umožňovali. Mezi takové dokumenty mohou patřit například školní kroniky, obsahující mimo jiné údaje o založení školy, důležitých událostech konajících se v průběhu školního roku, platech a pracovních podmínkách učitelů, nebo o úředních dokumentech spojených se školní institucí. Dalšími z těchto písemností pak mohou být školní řady nebo také třídní katalogy.

Zásadními zdroji informací pro mou práci se pak stanou především knihy hanby a knihy cti, díky kterým lze nahlédnout jak na systém udílení vyznamenání za dobré známky a počestné chování, tak také v opačném případě – na různé typy mravních deliktů školáků a na prostředky používané k jejich nápravě. Všechny tyto prameny se ze značné části nacházejí ve státních okresních archivech.

Pro porovnání pochval a kázeňských přestupků žáků (knihy cti a knihy hanby) s pohledem ze stran kantorů, jsem zvolila dva dobové pedagogické prameny, které dle mého názoru barvitě reflektují fungování školského vzdělávacího systému z pohledu tehdejších autorit. První z nich je kniha učitele Františka Herana, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*²² a tou druhou dílo, sepsané rovněž kantorem Václavem Gabrielem, s názvem *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*.²³

²¹ FOUCAULT, Michel, *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*, Praha: 2000. ISBN 80-86019-96-9.

²² HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, Praha: Wiesner, 1899.

²³ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, Praha: 1891.

1.2. Třídní katalogy

Třídní katalogy jsou dokumenty vedené jako stručné tabulkové záznamy. Můžeme v nich nalézt žákovo hodnocení za celý školní rok, jeho náboženské vyznání, informace o jeho bydlišti, místě a datu narození, o jménech a sociálním původu jeho rodičů či poručníků, o pravidelnosti, s jakou dotyčný docházel do školy, jestli se vyučoval doma (většinou děti ze zámožnějších rodin – např. dcera továrníka)²⁴ nebo zda byl, nebo nebyl očkovaný. Z těchto katalogů je pak tedy možno statisticky odvodit například průměrný prospěch žáků v jednotlivých vyučovaných předmětech, nebo jejich převažující sociální původ.

Tyto knihy v kombinaci s dalším historickým školním pramenem – knihami hanby a knihami cti – mohou také posloužit ke zkoumání genderové otázky na obecných školách. Porovnáním prospěchu, docházky, pilnosti a mravních zásad chlapců a děvčat je možno zjistit, jak si kdo vedl v otázce výuky nebo ve věci kázně, a zda byly některé děti ve světle této problematiky zvýhodňovány, či naopak.

1.3. Knihy hanby

V neposlední řadě pak v archivech můžeme nalézt již výše zmíněné knihy hanby neboli černé knihy. Tyto dokumenty, jak už jejich název napovídá, sloužily kantorům k zapisování prohřešků neposedných žáků a žaček. Jako symbol něčeho zlého a také pro určité odstrašení dětí bývaly často vyvedené v černých či jinak tmavých deskách (někdy měly dokonce i tmavý papír). Zápis do takové černé knihy byl jistým druhem disciplinárního trestu, jenž měl zasáhnout nejen viníka, ale také další žáky, pro které měl být výstrahou. Poznamenání jména do černé knihy byla přikládána velká váha. Často následovalo až po několikerém nevyslyšeném napomínání a jiných druhích trestu, které na zločinného žáka nezabraly.

Mnoho černých knih se nám do dnešních dob nedochovalo. Většina těchto nepočtených písemností se nachází ve státních okresních archivech ve fondech obecných, farních nebo národních škol, a to z velké části ve východních Čechách. Některé z nich také nebyly dosud v archivech inventarizovány a přístup k nim je tedy zčásti omezen.

²⁴ SOKA Pardubice, Národní škola Přelouč, Třídní katalog 1915-1916, kn. č. 49.

V této práci jsou zkoumány černé knihy z obcí Stará voda na Královéhradecku, Lány na důlku a Moravany na Pardubicku, Rychmburku a Jenišovic na Chrudimsku, dále z obce Hlavňov a pevnostního města Josefov blízko Náchoda a kniha hanby původem z města Vamberk, které se nachází poblíž Rychnova nad Kněžnou. Nejstarší z těchto mnou probádaných písemností je pak kniha hanby vzniklá v obecné škole v Rychmburku, první zápis v ní provedený pochází již z roku 1810. Nejmladší záznam jsem našla v černé knize z Vamberku a to sice:

„Jelikož Bohumil Bek žák 5. třídy obecné školy zdejší, neustále svým uličnickým a nemravným chováním jiné děti znepokojuje a kazí, p. katecheta a třídního učitele neposlouchá, jejich laskavých připomínek a napomenutí nedbá, nýbrž v pustém a darebném chování setrvává [...] 2. května 1889, nejšpatnější třídou, to je 4. třídou z mravů potrestán a bylo jemu pohroženo, že i příště nejnižší třídu tu dostane, nepolepší-li brzy hříšný život svůj [...]. Vamberk, dne 5. července 1889“.²⁵

Nemravné činy školáků bývaly do knih hanby poznamenávány průběžně s tím, jak se děly, nebo jednou za rok u příležitosti veřejné generální zkoušky. V některých případech mohly být ale i následně doplňovány informacemi o případné nápravě žáků (i přeškrtnání jmen) či jejich dalších provedených zločinech. V některých knihách hanby proto najdeme například jeden až dva obsáhlejší zápisy na každý školní rok²⁶ (některé roky jsou vynechány), nebo v případě jiných²⁷ se během tří let mohlo objevit až několik desítek kratších zápisů, které se většinou týkaly těch samých žáků. Objevují se i černé knihy, ve kterých se nachází jen několik málo poznamenání, v jednom případě je dokonce v celé knize pouze jeden jediný osamocený záznam.²⁸ Zápisy bývají lépe i hůře čitelné. A to z důvodu únavy materiálu, nebo také, a to ve většině případů, protože je žáci psali vlastní rukou. Popisy kázeňských přečinů také často nebývají příliš obsáhlé, najdou se však i výjimky. Psány jsou z velké části česky.

Nejčastěji jsou v černých knihách stručné opakující se zápisy typu: Následující vlastnoručně níže podepsaný/í žák/žáci, je/je/je jsou pro svou neposlušnost, nemravné chování a nedbalost v učení a náboženství poznamenán/i do této knihy hanby – den, měsíc, rok, - jméno a příjmení. Dalšími nejvíce se zde vyskytujícími zločiny jsou pak krádeže drobných předmětů a peněz. Zajímavé je, že kantoři dbali i na to, co jejich žáci dělali mimo školu ve svém volném

²⁵ SOKA Rychnov nad Kněžnou, Národní škola Vamberk, Kniha hanby 1879–1889.

²⁶ SOKA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

²⁷ SOKA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha hanby 1842-1853.

²⁸ SOKA Chrudim, Farní škola Jenišovice, Kniha hanby 1860.

čase. Na tyto přečiny pak buďto upozornil sám kantor, který děti přistihl přímo při činu, nebo na ně bylo žalováno ze stran nespokojených sousedů či rozzlobených rodičů.

Zápis prohřešku, ať už sepsaný vlastní rukou nezbedného dítěte, nebo učitelem, býval často doplněn datem a podpisem zúčastněných. Pokud pak tedy tento záznam přímo zapsalo nebo podepsalo samo dítě, dal se tento čin chápat jako určité potvrzení legitimacy onoho spáchaného mravního poklesku. Ovšem, ne vždy žáci svou chybu uznali, a tak byl kantor nucen poznamenávat přestupky do černé knihy sám. Zápisu nepřítomné, v černé knize uvedené hříšníky, mohli pak také v zastoupení podepsat jejich spolužáci. Kromě samotných podpisů, které byly mnohdy ne příliš dobře čitelné, se objevují i případy, kdy bylo jméno žáka předepsáno učitelem a následně doplněno provinilcovými vlastnoručně napsanými třemi křížky.

V zápisech se zřídka objevují také informace o tom, jaké profese zastávali rodiče uvedených dětí nebo také údaje o jejich bydlišti s číslem domu. Ve většině případů, až na pár výjimek, jsou zapsaní hříšníci mužského pohlaví. Dívky figurují především v hromadných záznamech upozorňujících na nedbalost při učení nebo na navštěvování nevhodných zábavních podniků.

V některých knihách hanby jsou proběhlé události zaznamenány velmi pečlivě, jako podrobný popis prohřešku spolu s doporučeným nebo již proběhlým výkonem trestu. Jako například zápis v černé knize z obecné školy ve Staré vodě:

„Sudil František, zdržující se s otcem svým v obci Písku, dílem, co žebraví a dílem co služební, byl již několikrát pro skrz [!] odcizení některá maličkých věcí, jako tužky, křidlice a pera ve škole, citelně potrestán, že pak ale toho zanechati a se polepšiti nechtěl, a opět svému vlastnímu otci 2 šestáčky čili 12 krejcarů stř. odcizil, byl tedy u přítomnosti otce pěti ranami proutkem na zadnici potrestán, a do této knihy hanby zlé činy jeho i trest zaznamenán; pak se zlepšil? Dne 12. listopadu 1858.“²⁹

Někdy však nalezneme pouze krátké útržky toho, co děti ve třídě vykřikovaly, nebo jak se v danou chvíli chovaly.

²⁹ SOKA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn. č. 7.

„Josef Krátký dne 1. března neposlechl učitele. Josef Tuček č. 31. štěkal jako pes, když šel z lavice. [...] Lehký Josef skřípal brkem a říkal, že to řekne doma [...] dne 22. března Tuček a Hrnčal se kopali.“³⁰

Aby tyto zápisy nepozbyly své účinnosti a aby byla jména hříšníků stále v živé paměti všech žáků i učitelů, bylo z černých (i ze zlatých) knih nahlas veřejně předčítáno při každém předávání vysvědčení, při návštěvě školního inspektora, a především při generálních zkouškách v přítomnosti všech spolužáků, duchovního, učitele a dalších představených. Po čtení následovala kázeňská doporučení a návrhy forem případných potrestání. Nebylo neobvyklé, že zapisování kázeňských prohrěšků probíhalo přímo při veřejné generální zkoušce, v tom případě mohla být jména polepšivších se žáků záměrně zamlčena nebo přeškrtnána v naději, že se příště už podobných činů nedopustí. Po čtení pak byly obě knihy uloženy zpět do školní skříně.

Kniha hanby z obecné školy ve Staré vodě na Královéhradecku³¹

Časové vymezení: 1832–1859

Tato černá kniha má přibližně deset černým inkoustem popsaných stran. Některé z nich jsou částečně poškozené a poznámky na nich nečitelné. Zápisy jsou psány úhledně, pravděpodobně rukou kantora, po celá léta stejným, nebo podobným rukopisem.

Kniha začíná zápisem ze dne 20. února 1832, z tohoto roku jsou tu pak dva stručné zápisy především o dětech, které sem zasloužily být poznamenány pro svou neposlušnost, rozpustilost a mnohé napomínání bez bližšího popisu jejich přečinu. Na další straně jsou již zápisy z roku 1838, kdy byli žáci trestáni za ničení a kácení malých stromků a za trápení malých ptáčků. Ve stejný rok se zde objevuje také případ chlapce, který sem byl zapsán za zpívání „světské“ neslušné písničky při pasení dobytka, když seděl na louce a při tom netušil, že za jeho zády stojí učitel, který ho celou dobu poslouchá. Dále následují roky 1840 a 1841, kdy sem pro velkou nedbalost ve čtení byla poznamenána jména osmnácti žáků. Osm jich je následně přeškrtnáno s dodatkem, že se zlepšili. Další hromadný zápis je z roku 1848, děti jsou v něm kárány za návštěvy vesnických zábav a hospod. Když však ani několikeré napomínání ze stran pedagogů nepomohlo, byly tyto děti pro svou budoucí hanlivou památku zapsány do knihy hanby v naději, že se díky tomu polepší. Další navazující zápis z 20. února 1850 ukazuje, že

³⁰ SOkA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha hanby 1842-1853.

³¹ SOkA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn. č. 7.

děti pravděpodobně předchozího zákazu příliš nedbaly, a protože prý na vzdor dále chodily k zábavám a různě se potulovaly, vysloužily si zápis do knihy hanby. Zajímavé je, že od této doby se žáci podepisují vlastní rukou, dosud totiž zapisoval jejich jméno a bydliště kantor. Tento konkrétní záznam byl ještě doplněn sníženou známkou z mravů pro každého zúčastněného. Poslední dva zde uvedení žáci, pocházející patrně z ne příliš dobře finančně situovaných rodin, se provinili drobnými krádežemi. František Sudil syn žebráka (viz výše), kradl drobné předměty (tužka, pero, křída) a peníze. Protože se nechtěl polepšit, a ukradl pár šestáků i svému otci, byl u jeho přítomnosti potrestán pěti ranami proutkem na zadnici. Jan Koláčný, syn pastýře ze Staré Vody, také kradl. Když však o mši svaté zcizil jistému panu Volejníkovi z kapsy šáteček, učiteli došla trpělivost. Byl potrestán šesti ranami metlou na zadnici pokrytou jen košilí. Tyto zápisy pocházejí z listopadu 1858 a z února 1859.

Knihy hanby z obecné školy Moravany³²

Časové vymezení: 1842-1853, zápisy jsou však datovány daty pozdějšími (1869-1873).

Každý školní rok je zde uváděn na své vlastní straně, na každé této straně je pak přehledně nakreslená tabulka se sloupcem zvlášť pro první a zvlášť pro druhou třídu. Avšak bez ohledu na tyto tabulky jsou poznámky k jednotlivým rokům vedeny na přeskáčku (v tabulce pro rok 1842 jsou zápisy z let 1869–1871). Záznamy jsou mnohdy čitelné jen velmi špatně nebo vůbec. Psány jsou totiž již vybledlou nebo smazanou obyčejnou tužkou, či přepisovány a škrtnuty tužkou barevnou.

K nalezení jsou zde pouze útržkovité záznamy, které jsou většinou také nesouvislé. (viz výše) Děti v nich jsou stejně jako v předchozí knize hanby napomínány za odmlouvání a nemravné chování. Dále pak také za zdržování učitele od práce, za vzdorovitost, za neochotu se učit, za vykřikování během vyučování, nebo za nadávání a neslušnou mluvu. Kniha shromažďuje zápisy pouze z let 1869-1873. Avšak oproti jiným knihám, kde na jeden školní rok připadá jen jeden nebo několik málo záznamů, zde jich je ke každému roku vždy minimálně pět a více. Vypadá to, jako by kantor zde vyučující neměl velkou autoritu nebo poslušné žáky, a z důvodu nemožnosti nezbedníky potrestat jinak,³³ než zápisem do černé knihy, sem jejich jména uváděl opakovaně pokaždé, když se mu nějak zprotivili.

³² SOKA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha hanby 1842-1853.

³³ Hasnerova reforma v platnosti od školního roku 1870 mimo jiné zakazuje fyzické tresty na školách.

Do této černé knihy se žáci pravděpodobně sami vůbec nepodepisovali, je tedy možné, že se k tomu neměli, nebo k tomu ani nebyli vyzváni. Nejčastěji se zde opakují jména pěti výtržníků (Lehký Josef, Lehký František, Tuček Josef, Půlpán Václav, Žák Jan), kteří byli následně na konci knihy ve zvláštním zápise zhodnoceni jako nejhorší žáci. Je tedy otázkou, zda bylo učiteli těchto nezbedníků opakované zapisování jejich jmen do černé knihy něco platné.

Knihy hanby z národní školy Lány na Důlku³⁴

Časové vymezení: 1846

Knihy hanby pro triviální školu Lány na Důlku je malý spis v černých deskách obsahující pouhých šest zápisů na dvou stranách. Všechny pravděpodobně pochází z roku 1846, datace je totiž uvedena jen u posledního z nich. Všechny jsou psány stejným stylem a úhledným písmem. Podpisy uvedených hříšníků jsou psány stejným písmem jako zbytek textu. Patrně je tedy nepsali sami žáci.

Školou povinné děti sem byly zapisovány za rozpustilost, zuřivost, nemravné chování, hanebnou mluvu, hraní karet a neposlušnost i přes několikeré napomínání. Jeden žák sem byl zapsán také pro útěk ze školy a nabádání svých spolužáků k tomu, aby i oni utekli oknem ven. Další zase pro „*Velkú [!] rozpustilost a hanebné napsání na školním stolečku po opakovací hodině.*“³⁵

Knihy hanby z farní školy Jenišovice³⁶

Časové vymezení: 1860

Tato kniha hanby obsahuje pouze jeden jediný zápis. Je svázána do černých desek s tmavě modrým papírem.

Záznam je datován 15. března 1860. Jistý toho času jedenáctiletý Josef Stach z Jenišovic, je zde potrestán za špatné chování a odcizení dvou zlatých svému vlastnímu otci kováři Františkovi Stachovi, k čemuž se sám bez nucení přiznal.

³⁴ SOKA Pardubice, Národní škola Lány na Důlku, Kniha hanby 1846. kn. č. 2.

³⁵ SOKA Pardubice, Národní škola Lány na Důlku, Kniha hanby 1846. kn. č. 2.

³⁶ SOKA Chrudim, Farní škola Jenišovice, Kniha hanby 1860.

Kniha hanby z obecné školy Rychmburk³⁷

Časové vymezení: 1810-1863

První zápis v tomto dokumentu je datován již rokem 1810, pokračuje pak jedním záznamem za každých pár let až do roku 1863. Je tedy také nejobsáhlejší černou knihou, kterou jsem měla tu možnost probádat. Kniha nemá desky a je místy také potrhaná. Písmo je u starších zápisů vybledlé a špatně čitelné. Některé záznamy zde obsažené jsou kratší, jiné zase velmi podrobné. Z důvodu velkého časového rozsahu nejsou zaznamenávány jednotnou formou, většina z nich patrně pochází z rukou kantorů. Jsou zde však i takové, které nejspíše – dle nevzhledného rukopisu – psali žáci sami. Hříšníci jsou zde vždy ale alespoň podepsaní. Je také zajímavé, že jsou zde uvedené zápisy, na rozdíl od těch v ostatních knihách hanby (až na jednu výjimku),³⁸ čas od času psány v první osobě, i když byly očividně předepsány učitelem.³⁹ Zápisy přestupků se jmény žáků jsou také mnohokrát přeškrtnuty s poznámkou, že hříšníci prosili o odpuštění a slibovali polepšení, proto také následně byli z černé knihy vymazáni.

Kromě kratších zápisů za nezbednost, zanedbávání školy, hrubou mluvu a rozpustilost je tato kniha plná také zajímavějších a podrobnějších zápisů. S velkou nelibostí nesli kantoři především lhaní a zatajování (např. krádeží), to bylo žákům opakovaně vyčítáno v průběhu celých 53 let fungování této černé knihy. Od dvacátých let 19. století byla velká většina zápisů prováděna u příležitosti tzv. velké generální zkoušky. Nyní blíže k těm nejzajímavějším zde popsaným prohřeškům.

Jako první je v knize zmiňován jistý Jan Navrátil, syn Alžběty Navrátilové, která toho času sloužila jako děvečka na Daletickém statku:

„[...] byl do této hanby knihy zaznamenán, poněvadž on, když zde ve škole v čas polední pro lepší cvičení zanechán byl, na místo učení dva mosazný zvonečky od instrumentů k turecký muzice připatřící [!] nakradl, takové za 6 krejcarů jinému prodal, pročez pro věčnou budoucí památku jeho další varování od téhož a takového zlého a ostatním všem školákům k jejich výstraze při společnosti a přítomnosti 95 školáků zaznamenán byl. Jenž se stalo v Rychmburské škole dne 30ho března 1810.“⁴⁰

³⁷ SOKA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

³⁸ SOKA Náchod, Škola Hlavňov, kniha hanby 1826-1854.

³⁹ „Já podepsaný tímto mým vlastnoručním podpisem dokazuju: že všecka [!] dobrá napomínání jak duchovních i světských školních představitelů na mě nic neprospívali, a já den za dnem vždy horší sem [...].“

⁴⁰ SOKA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

Jiný žák (roku 1813) je napomínán za neochotu chodit do školy, za rozpustilost v kostele, vyrušování ostatních lidí od modlení a následně také za krádež jednoho zlatého a archu papíru svému domácímu, do jehož světnice se vloupal v jeho nepřítomnosti. Roku 1815 byl jeden chlapec poznamenán do knihy hanby za kvičení a smání se sousedům do oken. Ve dvou případech z roku 1816 byli nezbední žáci dokonce propuštěni ze školy pro svou nedbalost, nenapravitelnost a „zlé srdce“, a aby byli odděleni od hodných žáků a nemohli tak zkažit jejich dobré mravy. V roce 1831 byl jeden hříšník zapsán do knihy pro uříznutí krku malému houseti. Ve stejném roce pak další, toho času teprve devítiletý žák Václav Vodehnal byl poznamenán zápisem do černé knihy pro krádež peněz své domácí hospodyně. Jeho hlavním prohřeškem dle kantora však nebyla ona krádež, ale především zapírání a přetvařování hodné dospělých. Způsob chování tohoto žáčka a styl jeho vzdoru byl dle slov jeho učitele ve školách k vidění jen zřídka, a proto ho pro výstrahu ostatním do knihy hanby velmi podrobně popsal:

„[...] *Když trestán býti měl u přítomnosti pana faráře [...] a jeho otce, utek, [!] otec ho ale zase přived [!] on sebou vrhl na zem a křičel že na nohu nemůže, a tak jen aby se trestu vyhnouti mohl; a také skutečně ze školy až domů po zemi se plazil, jako by více na nohu nemohl [...].*“⁴¹

Další zajímavé zápisy pocházejí ze 40. let 19. století. První, bez datace (ale následující po zápisu z roku 1842), zmiňuje jistého Antonína Rabu, který byl dne 1. května překvapen při krádeži, při které pekaři Františkovi Hrdličkovi odcizil housky a rohlíčky. Následující případ z roku 1845 popisuje syna pastýře Jana Havelku, který přinesl z hospody do školy harmoniku, na kterou hrál před vyučováním. Když tím vyvolal mezi žáky vřavu, přišel kantor a chtěl, aby s hraním přestal. Antonín ale jeho napomínání nedbal a tvrdil, že se nikoho nebojí a že mu doma maminka i tatínek říkali, že nemá dbát na učitele, neboť ten nad ním nemá žádnou moc. Když byl následně vypovězen z vyučování, sbalil si své věci a řekl: „*vy školy polibte mě prdel*“⁴² a odešel domů. Později byl však přizván zpět a pro výstrahu ostatním se musel podepsat do knihy hanby. Následující zápisy pak pojednávají například o trhání květin ze zahrady učitele, o běhání za starcem a vysmívání se mu. Dne 5. července 1851 Anna Sekvardová běhala po městě a vydávaným hlukem znepokojovala obyvatele. Dne 27. února, 29. června a následně pak 4. července 1855 je v knize opakovaně zapisován jeden a ten samý žák. Nejprve za nevhodné a rozpustilé chování, následně pak pro prokopnutí houslí jednoho chlapce a v posledním případě pro veřejné zfackování žáka Adámka. Poslední záznamy ze 60. let upozorňují na neposlušnost

⁴¹ SOkA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

⁴² Tamtéž.

žáků a házení kamením na jarmarku, zabíjení ptactva a na případ Karla Školáka, který byl svými spolužáky nařčen z hanebného, nestydatého chování a smilstva.

Kniha hanby z národní školy Vamberk⁴³

Časové vymezení: 1873-1889

Černá kniha z Vamberku, již méně obsáhlá, je, stejně tak jako jiné knihy hanby, svázána do černých desek a zápisy jsou v ní provedené úhledným písmem na tmavém papíře. Žáci se podepisují buďto sami, nebo je v zastoupení pro potvrzení přestupků či pro neochotu podepisují jejich spolužáci. Někdy jsou jejich jména také předepsaná pravděpodobně kantorem a následně doplněná vlastnoručními třemi křížky.

Ve valné většině jsou zápisy hromadné. Žákům je v nich vyčítáno navštěvování pro ně nevhodných zábav a podniků. Často v knize také bývají uvedeny jejich konkrétní názvy.⁴⁴

Jindy jsou žáci napomínáni pro svou nedbalost, nevhodné chování nebo kouření. Jistý Ferdinand Valtroubek z páté třídy byl obviněn, že ač v něj učitel vkládal velkou důvěru a dovoľoval mu chodit pro učebnice a knihy do školního kabinetu, on jeho dobré víry zneužil a větší počet školních knih prodal za nepatrný peníz F. Lucovi. Ty byly sice později jeho otcem škole nahrazeny, ale i přes to se musel pro svůj mravní poklesek Ferdinand podepsat do knihy hanby u přítomnosti šesti svých spolužáků.

Kniha hanby ze školy Hlavňov⁴⁵

Časové vymezení: 1826-1854

Tato černá kniha vyvedená v ozdobných tmavých deskách patří k těm obsáhlejšim. Zápisy počínají již rokem 1826. Písmo je také často vybledlé a hůře čitelné. Žáci se sem pokaždé podepisují.

⁴³ SOKA Rychnov nad Kněžnou, Národní škola Vamberk, Kniha hanby 1879–1889.

⁴⁴ „Rok 1875. Dne 9. února byly následující dívky dílem na „Hradě“ a v panském domě, dílem u Janečků a zábav tanečních, ač to přísně zakázáno bylo. [...] Rok 1879. Hostince „Milenka“ a „Špice“; přísně zakázáno bylo dítkám chození do hospod přece tam dne 25. února byly [...] Roku 1885 v hospodách byli [...] dne 1. listopadu 1886 byli v hostinci na „Hradě“ [...] dne 19. února byly u „Kapličky“ jako masopustní družičky: [...]“

⁴⁵ SOKA Náchod, Škola Hlavňov, kniha hanby 1826-1854.

Stejně tak jako v černé knize z Rychmburku, i zde jsou čas od času záznamy psány v první osobě a stejně tak jsou také pravděpodobně předepisovány kantorem a pouze doplněny signaturami žáků. Kromě kratších poznámek o nemravném chování školou povinných dětí jsou v této knize hanby k vidění i zápisy rozsáhlejší, někdy adresované i patnácti žákům zároveň.

Prvním nezbedníkem uvedeným v této černé knize je za krádež odsouzený Josef Klíma. Ten skrze slova napsaná jeho učitelem prosí své spolužáky, aby nenásledovali jeho hanebného příkladu a „*každému nechali co jeho jest*“.⁴⁶ Krádež je zde zmiňována několikrát. Kromě zcizovaných květin nebo ovoce mizely lidem díky nezbedníkům také jiné drobně předměty a peníze. Mravně pokleslejšími přečiny zde uvedenými bylo například šikanování spolužáků nebo jejich ohrožování kradeným nožem. V roce 1824 jeden žák utrhl na sloupu ručku ukazující cestu, další se pak místo bohoslužby toulal s odrostlejší mládeží a následně se s nimi také popral. Když pak přišel s pláčem a roztrženou vestou, žaloval na ně. Později odpoledne se s nimi však opět toulal a kradl. Další chlapci se prali před školou a polili svého spolužáka černidlem. Za to byli potrestáni svými matkami a následně pak zapsáni do knihy hanby.

Co se týče hromadných zápisů, ty ve většině případů napomínaly žáky za nedbalost v učení. Objevuje se zde ale také jeden kolektivní zápis patnácti dětí, které namísto vyučování šly dne 5. srpna 1851 do lesa sbírat borůvky, ač jim to bylo již dříve několikrát výslovně zakázáno.

Knihy hanby z národní školy Josefov⁴⁷

Časové vymezení: 1832-1883

Tato kniha hanby v tmavě modrých deskách je psána z velké části německy. První český zápis pochází až z roku 1869. Úhledné kantorovo písmo je doplněno vlastnoručními podpisy hříšníků.

Záznamy ve spise jsou stručné, žáci jsou často obviňováni za nemravné chování, lenost či nedbalost.

⁴⁶ SOKA Náchod, Škola Hlavňov, kniha hanby 1826-1854.

⁴⁷ SOKA Náchod, Národní škola Josefov, Kniha hanby 1832-1883, kn. č. 34.

1.4. Knihy cti

Protikladem ke knihám hanby, byly zlaté knihy cti. Tyto ručně psané dokumenty byly, jak je již výše zmíněno, často svázané do zlatých, červených či jinak ozdobených desek, což mělo již na první pohled evokovat směr jejich zaměření. Do nich pak byla zaznamenávána jména žáků s dobrými známkami, příkladným chováním a veřejným vystupováním jak ve škole, tak mimo ni. Zápis do takové zlaté knihy byl velmi ceněný a sloužil jako určitá forma pochvaly, žáka pozvedal nejen v očích školních inspektorů, kantorů nebo rodičů, ale především v očích jeho spolužáků, kterým pak mohl být dáván za vzor k příkladnému životu. Do knih cti se dostala jména jen těch nejlepších žáků a žaček. Protože z těchto knih, stejně tak jako z knih hanby, bylo nahlas veřejně předčítáno při závěrečných zkouškách, mohl si každý tomu přítomný udělat o zmiňovaných dětech svůj vlastní obrázek.

Záznamy ve zlatých knihách jsou často vedeny velmi strohou formou tabulky s úvodem a se sloupci znázorňujícími jednotlivé školní roky a třídy. Nejsou tedy tak „zajímavé“ jako knihy hanby. Byla sem zapisována pouze samotná jména příkladných žáků, a stejně tak jako do některých černých knih, i sem se žáci čas od času sami podepisovali. Mimo jmen žáků a žaček, kteří byli přímo určeni k pochvale, tu pak můžeme nalézt například i jména dětí, které byly doporučeny k budoucí pochvale či dokonce veřejnému vyznamenání. Tato jména se mohla v záznamech vyskytovat i několik let za sebou, při čemž například žáci, kteří byli jeden rok doporučeni k budoucí pochvale, pak byli následující rok skutečně pochváleni. Taky se však mohlo stát, že se navrhované jméno v knize již dále neobjevilo. V některých zlatých knihách je možno nalézt také stvrzující podpis faráře či školního inspektora, jenž dohlížel na veřejnou vizitační zkoušku, při níž bylo z knihy předčítáno. Předmluvy ke jmenným seznamům v takových zlatých knihách cti mohly vypadat například takto:

„Skrze zvláštní pilnost a prospěch v umění pilné, navštěvování školy a výborné mravy, zasloužili následující žáci do této knihy cti k budoucí jich čestné památce vepsány a při této generální zkoušce veřejně pochváleni býti.“⁴⁸ (Následoval výčet jmen).

„Poznamenání: Tito níže psaní pilní žáci a žákyně zasluhují dle zkoumaného [!] klasovního [!] vejtahu touto knihou Cti poctěni býti, skrze jejich horlivé a příkladné

⁴⁸ SOKA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha cti 1865–1874, kn. č. 6.

*navštěvování chrámu páně, školy a pověstné chování mimo školu, též i skrze vynasnažení ve všech školních předepsaných školních zástojích, a to sice [...].*⁴⁹ (Následoval výčet jmen).

*„Roku 1835 zasloužili následující žáci a žákyně školy čivické za příčinou své pilnosti a mravnosti do této knihy čestné zapsáni býti.*⁵⁰ (Následoval výčet jmen).

Zlatých knih se na rozdíl od knih hanby dochovalo v archivech mnohonásobně více. Byly také vedeny mnohem pečlivěji, jsou tedy ve většině případů daleko obsáhlejší. Knihy cti však nebyly vedeny pouze na školách. Pochval prostřednictvím těchto dokumentů se dostávalo během devatenáctého, ale i dvacátého století například také lidem v armádě, členům zemědělských družstev, svazů mládeže, odborových hnutí anebo zaměstnancům různých malých i větších firem.

⁴⁹ SOkA Pardubice, Obecná škola Sezemice, Kniha cti 1830–1869.

⁵⁰ SOkA Pardubice, Obecná škola Staré Čivice, Kniha cti 1835–1872.

2. Proměny v chápání trestu napříč společnostmi

V postupném přechodu od středověku k moderní společnosti se setkáváme jak s rozvojem vzdělanosti, tak také s proměnou morálních hodnot společnosti. S tím je spjata i přeměna v přístupu k trestání provinilců. V tehdejších dobách nebyly neobvyklé brutální veřejné popravy, při kterých byly odsouzenému zpřelámány končetiny, aby mohl být lépe vpleten do kola, každý se rád přišel podívat na rozčtvrcení královraha nebo rozsekání služebné, jež stejným způsobem zabila svou paní. Lidé pocíťovali potřebu být jako přihlížející dav součástí potrestání zlosyna, které mělo mít odstrašující charakter. Celé to morbidní mučení bylo v podstatě veřejným divadlem.⁵¹ Proč ale lidé postupně upouští od potřeby být fyzicky přítomni aktu potrestání a z jakého důvodu se toto stává postupem času mnohem více diskrétní záležitostí? Odpovědí může být právě ona proměna morálních hodnot civilizované společnosti. Příliš kruté fyzické tresty začínají být chápány jako zločiny samotné, u soudu je přítomna porota, aby celá tíha rozsudku nepadala jen na bedra soudce. Nikdo nechce být součástí násilí, mizí potřeba mučit, ta je nyní chápána spíše jako něco nemorálního. Akt trestání se tedy přesouvá z viditelné, spíše do sféry abstraktní nebo do míst, kde může být prováděn v soukromí, ne každému na očích. Strach z následků po spáchání zločinu má být tedy ve vědomí nevyhnutelnosti trestu, nikoliv ve vidině onoho krutého veřejného představení.⁵²

Pro člověka tedy více či méně mizí hrozba přímé fyzické bolesti, ale v důsledku toho se nabízí jiná, a tou je potrestání lidské duše. Dokonale to vystihuje výrok G. De Malbyho, který Michel Foucault citoval ve své knize: „*Trest, mohu-li to tak říci, by měl zasáhnout spíše duši než tělo.*“⁵³ S tímto tvrzením přichází na scénu trest ve formě omezování osobní svobody, které je pro lidskou bytost, pokud pomineme fyzickou stránku věci, jedním z těch vůbec nejhorších.

Objevuje se také touha odsouzené převychovávat v občany, kteří by mohli být nějakým přínosem pro svou společnost a znovu v nich probudit jejich lidskost. K tomuto účelu slouží různá nápravná zařízení. Co když ale chceme celé té situaci, kdy se z člověka stane delikvent páchající závažné trestné činy předejít? Může tomu být tak, že jedinci nesmí být dán prostor rozvinout své špatné charakterové vlastnosti už od samého počátku jeho začleňování do společnosti? A pokud chce být právoplatným občanem a zapadat do systému, musí se mu

⁵¹ FOUCAULT, Michel, *Dohlížet a trestat*, s. 47.

⁵² Tamtéž, s. 48.

⁵³ Tamtéž, s. 49.

podřídit a být poslušný, v nejlepším případě vůbec nijak nevybočovat z daného společenského rámce, který mu je tak přísně diktován?

Lidé bývají sofistikovaně „uzavíráni“ do různých disciplinačních institucí, kde se utvářejí kontrolované skupiny osob. Takovými institucemi jsou například vězení, armáda, nemocnice, nebo také školy. Školy, ve kterých jsme nejen vzděláváni, ale je na nás také vyvíjen soustavný tlak. Dejme tomu školy základní, důležitý je zde nejen dobrý prospěch ve vyučovaných předmětech, člověku je zde vštěpováno dobré držení těla při sezení, je veden k tomu, aby se při hodině slovně projevoval jen pokud je tázán, ke kázni, k úctě k autoritám atd. Následkem toho je tedy disciplinováno jak tělo, tak duše. Žáci bývají rozesazeni tak, aby bylo možné mít nad nimi co největší dohled, každý zde má své předem určené místo, neposedné děti jsou posazeny do předních lavic, aby na ně bylo lépe vidět a pokud chce kantor nějakým způsobem pomoci s dozorem, bývají tito jedinci umístěni například mezi skupinku pilných studentů, kteří každou jeho případnou nepravost ihned nahlásí. Podle toho, jak žáci plní přidělené úkoly, jak se chovají a jak jsou staří, získávají své postavení, které se v závislosti na těchto attributech průběžně s časem mění.⁵⁴

⁵⁴ FOUCAULT, Michel, *Dohlížet a trestat*, s. 214.

3. Stručná charakteristika základního školství v českých zemích od konce 18. do počátku 20. století

Když císařovna Marie Terezie podala roku 1744 opatu Ignáci Felbigerovi⁵⁵ podnět k vypracování *Schulpatentu* (s platností od 1. 1. 1775), povýšila tím všeobecně vzrůstající úsilí o vzdělání širších vrstev obyvatelstva, které se šířily spolu s postupem osvícenství napříč celou společností, na oficiální úroveň. Vzdělání bylo tříděně diferenciované. Každý občan měl být vyškolen především v tom, co by mu mohlo být na jeho budoucí cestě životem nejvíce ku prospěchu. Kromě základní výuky čtení, psaní, počítání a katechismu se proto žáci učili i věcem ryze praktického rázu.⁵⁶ Na vesnicích to měly být základy k hospodaření a ve městech pak dovednosti, které mohly být uplatněny při práci v průmyslu.⁵⁷ Tato nově zavedená vzdělávací povinnost měla trvat od šesti do dvanácti let věku dítěte, a byla závazná pro všechny, bez rozdílu pohlaví či sociální vrstvy. Po dosažení dvanácti let pak měli absolventi každou neděli dále navštěvovat opakovací hodiny, aby si své vědomosti udrželi v živé paměti.⁵⁸ Tyto čerstvě zavedené pořádky se však dotkly nejen dětí, ale také jejich rodičů. Najednou se mladí, kteří neměli jinou možnost, každý den vzdalovali ze svých domovů do školy vzdálené i několik kilometrů. Dítě se mohlo vzdělávat buďto v jemu známém prostředí za pomoci domácího učitele – s nutností přezkoušení nabytých znalostí každé pololetí – nebo mohlo navštěvovat příslušný ústav k tomu určený, a to školu triviální, školu hlavní či školu normální.⁵⁹ Triviální školy měly být dostupné v každém větším městečku, středisku panství a v blízkosti far. Byly buďto jedno nebo dvojtřídní, při čemž hlavním vyučovacím jazykem zde měl být jazyk, kterým se mluvilo v oblasti, kde se daná škola nacházela.⁶⁰ Dále se pak ve větších městech (Vídeň, Praha, Brno, Opava atd.) nacházely školy *normální*. Ty sloužily také mimo jiné k výuce učitelů

⁵⁵ Ottův slovník naučný: „von Felbiger Joh. Ignac, pedagog a reformátor školství obecného (*1774 ve Velkém Hlohově - + 1778 v Prešpurce), studoval bohosloví ve Vratislavi, vstoupil pak do řádu augustiniánského a stal se r. 1760 opatem v Zahani. [...] R. 1774 byl F. povolán Marií Terezií do Rakouska a jmenován generálním ředitelem škol v zemích rakouských.“

⁵⁶ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš, MACKOVÁ, Marie, BEZECNÝ, Zdeněk, *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*, II. díl. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, 180 s. ISBN 80-7194-756-3. s. 39.

⁵⁷ NOVÁK, Pavel, *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007. s. 139.

⁵⁸ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, Praha: Karolinum, 2009, 430 s. ISBN 978-80-246-1683-4. s. 197.

⁵⁹ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš, MACKOVÁ, Marie a BEZECNÝ, Zdeněk, *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*, s. 39.

⁶⁰ HROCH, Miroslav, *Na prahu národní existence*, s. 46.

triviálních a hlavních škol.⁶¹ Hlavní školy bývaly budovány v krajských městech. Rozdělené školy pro dívky a pro chlapce se vyskytovaly pouze ve větších městech.⁶²

Ke konci 18. století přišla spolu s vládou Františka I. i určitá změna v chápání školní výuky. Všeobecným školním zákonem z roku 1805⁶³ navrátil školy pod dohled církve⁶⁴ a také vedle primárního úkolu školních institucí, kterým bylo především vzdělávat žáky v obecných znalostech (čtení, psaní, počítání, náboženství), jim stanovil i jiné přednostní cíle. Jedním z nich byla výchova školou povinných dětí jako správných a poddajných a povolných občanů, kteří budou v budoucnu svou pilnou prací a úctou k autoritám ku prospěchu státu a společnosti. Tyto tendence se ve školství nyní projevovaly silněji než kdy dříve. Důraz byl kladen především na výuku katechismu, která tomu měla být pro svůj mravní základ nejvíce nápomocna. Učitel základní školy v této době také nemusel být nikterak zvláště vzdělaný, podle Františka I. se měl především držet základních metodických příruček, jako například trojdílné *knihy Methodní* autora Johanna Ignaze Felbigera, a k přípravě na jeho budoucí povolání mu měla stačit doba, která často nebyla delší než tři měsíce. Jeho hlavní předností měl být hlavně jeho charakter, dále úcta k bohu a přísné ctění mravních zásad, jejichž základy měl pak předávat svým svěřencům.⁶⁵

Významným mezníkem v historii Rakousko-Uherského školství byl rok 1869. Hasnerova reforma neboli Hasnerův zákon ze dne 14. května 1869 (v platnosti od roku 1870/71), s sebou přinesl možnost vzdělání pro širší vrstvy obyvatel, byla prodloužena povinná školní docházka na osm let (do čtrnácti let věku), což se ale často setkávalo s nelibostí příslušníků venkovské společenské vrstvy. Rodiče si stěžovali na nepřítomnost a hrozbu budoucí neochoty větších dětí zastávat domácí a venkovní práce, jakými byly kupříkladu obracení trávy na loukách, obdělávání polí, dohled nad dobyt看em, pasení koz apod.⁶⁶ Reforma dále zapříčinila, zřizování různých nových školských organizací, rad, inspekcí, obecních a měšťanských škol a také ustanovení nového vyučovacího řádu, jenž zrovnoprávňoval chlapeckou a dívčí výchovu. Vyučované předměty tak náhle byly stejné jak pro chlapce, tak pro dívky. Školou povinní mladíci se nyní mohli učit například chlapeckým ručním pracím a

⁶¹ HROCH, Miroslav, *Na prahu národní existence*, s. 47.

⁶² HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách*, s. 48.

⁶³ *Politische Verfassung der deutschen Schulen für die k. k. „österreich Provinzen mit Ausnahme von Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien.* (1805)

⁶⁴ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti*, s. 198.

⁶⁵ HROCH, Miroslav, *Na prahu národní existence*, s. 100.

⁶⁶ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 200.

děvčata skotačila na hodinách tělocviku.⁶⁷ Další důležitou novinkou byly změny ve vedení školy, to připadlo do rukou jejích zaměstnanců a státní inspekce na rozdíl od dob předchozích, kdy zde měla hlavní slovo církev. Co však bylo nejdůležitější, základní vzdělání se díky této reformě stalo dostupnějším nejen z hlediska sociálních tříd, ale také díky postupně se rozrůstající síti obecných škol, kterou mělo mít téměř každé dítě do vzdálenosti čtyř kilometrů od místa svého bydliště.⁶⁸ Se zvyšujícím se vzděláním učitelů, se začala rozvíjet i česká pedagogická literatura, byly zakládány nové knihovny, vznikaly nové učitelské časopisy a odborná literatura pro mládež.

V květnu roku 1883 přišla školní novela, kterou uvítali především dříve nespokojení obyvatelé venkova. Školní docházka mohla být u dětí ze sociálně slabších rodin ukončena již po šesti letech navštěvování vzdělávacího ústavu. Při čemž v době sezónních prací mohlo být, pokud nebylo zbytí, ze školy uvolněno i šestileté dítě.⁶⁹

Během první světové války nebyla situace na obecných školách ani zdaleka příznivá. Válka začala o prázdninách a prázdné školy začaly být z nedostatku jiných vhodných prostor využívány jako lazarety a vojenské nemocnice pro raněné vojáky. Když pak v září znovu začalo školní vyučování, které bývalo často jen polodenní, a ještě k tomu i mnohdy hrubě přerušované, nebylo nezvyklé, že se děti byly nuceny učit na chodbách v podmínkách, které nebyly ani zdaleka vhodné k soustředění. Obhroublí válkou zkroušení vojáci ničili třídy, školní pomůcky a učebnice.⁷⁰ Když přišla zima, byly ve školách kvůli chybějícímu palivu na otop zřizovány ohřívárny, které bývaly mnohdy také jedinou vytopenou místností v celém ústavu.⁷¹ Samotná výuka pak byla vedena ve směru válečné propagandy a ofenzivního patriotismu, což se promítalo také do učebnic. Dětem bylo vštěpováno, že je válka vedena ve prospěch jejich a prospěch národa. Císařská rodina bývala zpodobňována v běžných životních situacích, aby se co nejvíce přiblížila svému lidu.⁷² Co se týče učitelů, těch se až do roku 1889 vůbec netýkala branná povinnost a později jen částečně. Když ale přišel čas velké války, museli už k odvodům i oni. Ze školních tříd, pak dle některých informací, směrem na frontu putovalo až 40 procent kantorů.⁷³ V důsledku toho vznikla velká nouze o mužské kantory. Proto začaly být ve větší

⁶⁷ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 198.

⁶⁸ Tamtéž, s. 197-198.

⁶⁹ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti*, s. 201.

⁷⁰ PÁNKOVÁ, Markéta a Helena PLITZOVÁ, eds., *Odraz 1. světové války ve škole a ve společnosti*, Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J.A. Komenského, 2015. ISBN 978-80-86935-32-4. s. 20-21.

⁷¹ Tamtéž, s. 25.

⁷² Tamtéž, s. 30.

⁷³ Tamtéž, s. 22-23.

míře zvány k vyučování na školách také ženy, jež byly často také členkami červeného kříže. Jejich školní výchova se projevovala zvýšenou empatií k válkou a chudobou postiženým dětem.⁷⁴ K jejich potěšení se během období první světové války a po ní začala také formovat moderní dětská literatura. Vznikaly například vlastenecké říkanky psané učiteli, pohádkové knížky nebo byl založen časopis *Úhor*.⁷⁵ Úlevy na školní docházce byly zrušeny až po vydání malého školského zákona v roce 1922.⁷⁶

⁷⁴ PÁNKOVÁ, Markéta a Helena PLITZOVÁ, eds., *Odras 1. světové války ve škole a ve společnosti*, Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J.A. Komenského, 2015. ISBN 978-80-86935-32-4. s. 23-24.

⁷⁵ Tamtéž, s. 28.

⁷⁶ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti*, s. 201.

4. Pedagogická literatura

Otázkami, jak co nejlépe přistupovat k mravní výchově a vzdělávání mladých lidí, se zabývali učenci již odedávna. Spolu s postupem renesance a s ní spojeným stoupajícím zájmem o získávání vědomostí, se v průběhu novověku na našem území, setkáváme se zakládáním nových center vzdělanosti⁷⁷ a také snahami o její šíření dále do společnosti. Jedním z nejznámějších zprostředkovatelů vědění byl v této době pravděpodobně biskup jednoty bratské, pedagog, myslitel a inovátor Jan Amos Komenský.⁷⁸ Ten v průběhu sedmnáctého století sepisuje dílo pojmenované *Didactica magma*⁷⁹ (tzv. *Velká didaktika*), ve kterém se mimo jiné zabývá také organizační strukturou školství, vzděláváním učitelů, podobou školních pomůcek a učebnic, a zejména pak výchovnými a vzdělávacími postupy a metodami, které by měly být aplikovány na žáky škol. O doporučení, jak přistupovat k výchově těch nejmenších, se pak dočteme v Komenského *Informatoriu školy mateřské*.⁸⁰ Vedle jeho dalších významných literárních počinů, jakými jsou například učebnice *Brána jazyků otevřená*⁸¹ a *Orbis pictus*,⁸² můžeme jmenovat také další důležitý spis s názvem *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, který sepsal již ke konci svého života v Nizozemí a v němž usiluje o všeobecnou společenskou osvětu pomocí církve.⁸³

Co se týče zahraničních myslitelů, kteří tvořili v průběhu 17. a 18. století díla zabývající se záležitostmi výchovy, můžeme krátce zmínit anglického filozofa a pedagoga Johna Locka (1634-1704) a jeho *Thoughts about Education*⁸⁴ (*Myšlenky o výchově*). Locke zastával myšlenku, že mravního a duševního vývoje člověka lze dosáhnout především skrze sebeovládání a také nebyl zastáncem tělesných trestů. V oblasti vzdělávání pak Locke preferoval spíše vyučování praktických předmětů. „*Nejde mu tak o jedince všestranně vzdělaného, jako spíše o úspěšného a zdatného gentlemana*“⁸⁵. Tak Lockeho pohled na věc popsal ve svých *Stručných dějinách pedagogiky* Vladimír Jůva.

⁷⁷ Např. Klementinum, založené jezuiti po jejich příchodu do Čech v roce 1556.

⁷⁸ Ottův slovník naučný: „*Komenský (Comenius) Jan Amos, zakladatel školství novověkého a nejpřednější člen Jednoty Českých Bratří (*28. března 1592 v Uher. Brodě - + 15. listopadu 1670 v Naardenu).*“

⁷⁹ KOMENSKÝ, Amos Jan, *Didactica magma*, 1657.

⁸⁰ KOMENSKÝ, Amos Jan, *Schola infantiae*, 1632.

⁸¹ KOMENSKÝ, Amos Jan, *Janua linguarum reserata*, 1631.

⁸² KOMENSKÝ, Amos Jan, *Orbis pictus*, 1658.

⁸³ JŮVA, Vladimír, *Stručné dějiny pedagogiky*, Brno: Paido, 1997. s. 15-23.

⁸⁴ LOCKE, John, *Thoughts about Education*, 1693.

⁸⁵ JŮVA, Vladimír, *Stručné dějiny pedagogiky*, Brno: Paido, 1997, ISBN 80-85931-43-5. s. 19.

Neméně důležitým dílem z této oblasti je dále spis *Emil čili o výchově*,⁸⁶ který vyšel roku 1762. Jeho autorem je francouzský filosof Jeana Jacques Rousseau (1712-1778), jenž přináší možnost dalšího nového přístupu k formování mladé osobnosti. Rousseau ve výchově cílí na harmonii, návrat k přírodě, nezkažené civilizaci a citlivý a individuální přístup, kterého by se mělo dostat každému dítěti.⁸⁷ Za zmínku stojí také *Rozprava o metodě, jak správně vést svůj rozum a hledati pravdu ve vědách*⁸⁸ z pera francouzského učenice Reného Descarta (1596-1650) nebo přednáška *O pedagogice* (1776), jejímž autorem je jeden z nejvýznamnějších osvícenských filozofů Immanuel Kant (1723-1804). Ten věří, že právě výchova utváří lidskou osobnost. To, jak je člověk její pomocí disciplinován a civilizován, tvoří jeho morální formu. Ideálním nástrojem k dosažení správného mravního vývoje je pak podle Kanta právě škola, kam se chodí mladí vzdělávat a která jim je schopna takové kvality poskytnout.⁸⁹

V Českých zemích ve stejné době položila základy širšího vzdělávání císařovna Marie Terezie. S její myšlenkou na všeobecnou vzdělávací povinnost obyvatel je spojeno jméno opata Johanna Ignaze Felbigera (1724-1778), který pro ni vypracoval jak *Všeobecný školní řád* (1774), tak také trojdílnou metodickou příručku pro učitele *Methodenbuch* (Kniha Methodní). Felbiger zde vyzdvihuje výhody společného školního vyučování a klade důraz na spolupráci žáků pod náležitým vedením učitele. Kantoři zde mohli nalézt mnoho doporučení, jak vést výuku a jak nejlépe přistupovat ke studentům, kupříkladu v otázkách pamatování nebo kázně.⁹⁰ Během století devatenáctého, které se v našich končinách neslo z velké části v duchu idejí o národní obrodě a vlastenectví, se začínají objevovat i díla stejně smýšlejících autorů. Mezi ně patřili nejen univerzitní profesori a filozofové, ale i venkovští učitelé, kteří si kladli za úkol šířit vzdělanost v rámci českého jazyka a chtěli své žáky připravit na život ve společnosti tím nejlepším možným způsobem. Do této kategorie patří například zastánce národních tradic Karel Slavoj Amerling (1807-1884). Ten za svého života vytvořil několik učebnic a metodických příruček, zasazoval se o rozvoj dívčího vzdělávání a vydával pokrokový časopis *Posel z Budče*.⁹¹ Dalším kantorem, jenž podporoval vzdělání dívek a také usiloval o vysokoškolské vzdělání učitelů základních škol, byl Gustav Adolf Lindner (1828-1887).⁹² Jeho sociální přístup

⁸⁶ ROUSSEAU, Jacques Jean, *Émile ou De l'éducation*, 1762.

⁸⁷ JŮVA, Vladimír, *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 20–21.

⁸⁸ DESCARTES, René, *Discours de la méthode*, 1637.

⁸⁹ JŮVA, Vladimír, *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 20–26.

⁹⁰ ŠAFRÁNEK, Jan, *Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895: příspěvek k dějinám českého vyučování*, Praha: 1897. s. 11–17.

⁹¹ *Posel z Budče. Časopis pro učitele, vychovatele a vůbec přátele mládeže*. Vydávaný v letech 1848-1951.

⁹² Gustav Adolf Lindner se narodil 11. března 1828 v Rožďalovicích. Vystudoval hlavní školu v Jičíně, následně pak gymnázium v Praze, kde studoval později také práva a filosofii. Působil na několika místech jako středoškolský

k výuce stavěný naproti tomu striktně rozumovému, byl pro tehdy se rozvíjející českou pedagogiku velkým přínosem. Jedním z nejvýznamnějších Lidnerových literární počinů je pravděpodobně *Pedagogika na základě nauky o vývoji přirozeném kulturním a mravním*.⁹³ Napsal ale i další knihy jako kupříkladu *Všeobecné vyučování*⁹⁴ nebo *Všeobecné vychování*.⁹⁵

V této práci byla použita díla ne příliš známých kantorů Františka Herana a Václava Gabriela, které jsou přínosným zdrojem informací pro porovnání školního života a otázek mravní výchovy tak, jak ji chápaly tehdejší autority, se skutečnými prohřešky nezbedných žáků popsanými v černých knihách hanby.

4.1. O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě – pohled Františka Herana

Jako jistý náhled do problematiky vývoje mravního vzdělávání školou povinných dětí na našem území v devatenáctém století, nám může posloužit monografie venkovského učitele a literárního autora Františka Herana, kterou sepsal v roce 1899. Tato kniha je bohatým pramenem k dějinám školní výchovy v devatenáctém století. Ve spisu, který nese název *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*,⁹⁶ se autor mimo jiné zabývá otázkami vzdělávání a kázeňských problémů žactva, po Hasnerově školské reformě.

Spolu s pokrokem, který s sebou tento nový školní zákon přinesl, šly však ruku v ruce také vzrůstající nároky na ty, kteří vědomosti mládeži předávali – na učitele. František Heran si zde postěžoval, že nyní je na bedra pedagogů kladena ještě větší zodpovědnost za mravní výchovu jejich žáků. Podle něj je vždy vina za jejich pokleslé chování společností neprávem shazována v první řadě na kantora, který si měl ve své třídě zjednat pořádek. Není to ale jen škola, která žáky vzdělává v poslušnosti. Prvotní výchovnou funkci má u každého dítěte plnit především rodina, ze které pochází, a která tedy nese hlavní odpovědnost za jeho případné morální, či nemorální chování. Jak ve svém díle František Heran cituje Emanuela Makovičku:⁹⁷

učitel a v roce 1872 se stal ředitelem českého učitelského ústavu. Byl také profesorem pedagogiky na Karlově univerzitě. Zemřel 16. října 1887 v Praze.

⁹³ LINDNER, Adolf Gustav, *Pedagogika na základě nauky o vývoji přirozeném kulturním a mravním*, 1888.

⁹⁴ LINDNER, Adolf Gustav, *Allgemeine Unterrichtslehre*, Wien, 1877.

⁹⁵ LINDNER, Adolf Gustav, *Allgemeine Erziehungslehre*, Wien, 1877.

⁹⁶ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, Praha: Wiesner, 1899.

⁹⁷ Emanuel Makovička (1851–1890) byl český pedagog a sociolog.

„Co zlého vsálo do sebe dítě vychováním rodinným a společenským, škola jen nepatrně napravití může – co mravného vykoná škola, zlá rodina důkladně ničí a kazí.“⁹⁸

Školou povinné děti jsou podle Františka Herana postupem času čím dál tím blíže mravnímu úpadku, což může mít neblahé následky pro jejich budoucí život ve společnosti. Co tedy z pohledu tohoto kantora činilo mládež tak nemravnou? Vedle napjaté politické situace, a klesajícího zájmu o obrodu mladé duše, dětem školou povinným prý škodila především špatná domácí průprava, která měla mimo jiné za následek také nenávisť vůči učitelům. Hlavním problémem Heran spatřoval v tom, že namísto toho, aby byl pedagog dítěti dáván za příklad, a aby z něj mělo přirozený respekt, mu bylo od rodičů vštěpováno, že nad ním nemá žádnou moc a dítě si tak z jeho rozmarů nemá dělat těžkou hlavu.⁹⁹ Kantoři se však i tak ze všech sil snažili své žáky správně vzdělávat nejen ve čtení, psaní nebo počítání, ale také v dobrých způsobech a kázni. A jaký význam má podle Františka Herana slovo kázeň?

„Kázeň – mravné vzdělání! A co nazýváme opět mravným vzděláním? To jest takové jednání, které směřuje ku prospěchu lidstva. Jednám mravně, když chci činem svým přispěti ku blahu všech lidí, jakožto celku.“¹⁰⁰

Dalším důležitým faktorem určujícím úroveň mravní výchovy dětí, tak jak ho spatřoval František Heran, byla chudoba a s ní spojené špatné morální hodnoty, které zastávali potomci žebráků a tuláků nebo děti bez dozoru. Dokonce i studenti, kteří byli dávání svým vrstevníkům za příklad, mohli být morálně zkaženi během prázdninových brigád svými staršími spolupracovníky a následně pak nadávat na své učitele. Za další prostředky vedoucí ke zrušení dětské povahy byly Heranem považovány například nevhodné knihy, kouření, pití alkoholu, hraní karet a noční potulování, ukázky hrdinných sebevražd, nepatřičná divadelní představení anebo anatomická muzea.¹⁰¹

Autor se zde dále zabývá rozborem výše zmíněných nástrojů neřesti a konkrétními případy, na které během své učitelské kariéry narazil. Nejprve se obrací na domácí mravní výchovu. Na to, jak rodiče či poručníci přistupovali ke školním trestům aplikovaným na jejich děti či svěřence, nebo souvislostmi mezi sociálním původem rodiny a chováním nezbedníků. Někteří dospělí totiž, podle něj, považovali školu pouze za ohřívárnu, či za azyl, kam děti

⁹⁸ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 1.

⁹⁹ Tamtéž, s. 3.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 24.

posílali v mrazech, nebo aby se jich zbavili. Špatnému vlivu, který měli na své potomky jejich rodiče, se tak často nedařilo úspěšně zabránit.

„Dokladů o této smutné pravdě mám s dostatek. Uvádím toliko jeden – dle dopisu kolegy F.L.: Ve třídě své mám ještě jedno individuum. Je to hoch B. J. Žák tento sedí již třetí rok ve II. Třídě. Veškeré kárné prostředky jsou u něho ničím. Vše zůstává bez výsledku. Kouří již od 4 let – otec jeho byl toho hlavním původcem. Již tehdy nastávalo ztupění. [...] Dnes jest nejen rozpustilý, ale je i všetečný, úskočný, odmlouvácký, [!] zkrátka vede si jak starý chlap.“¹⁰²

Chudé nebo osiřelé děti, byly vinou svého špatného sociálního postavení často nuceny k tomu, aby si samy zařizovaly obživu krádežemi. Jak se můžeme dozvědět v knize Mileny Lenderové a Karla Rýdla *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, odcizování drobných předmětů bylo také nejčastějším dětským přečinem. Podle zákoníku z roku 1852 měly být pak děti do deseti let za přečiny trestány svými poručníky. Nezbedníci, kterým bylo od jedenácti do čtrnácti let, také nebývali za své činy souzeni, stejně jako dospělí. Zločiny, jež spáchali ve věku, který měl ještě stále náležet dětské nevinnosti, byly chápány pouze jako přestupek. Jinak už na tom byli mladí lidé od čtrnácti do osmnácti let, kteří byli pak často za krádeže a další provinění uzavíráni do nápravných zařízení, a to mnohdy také společně s dospělými trestanci. Ti jim však nemohli jít dobrým příkladem. V květnu roku 1895 byl vydán říšský zákon, který nařizoval, že děti musí být v podobných nápravných zařízeních od dospělých oddělovány, aby tak unikly jejich zhoubnému vlivu.¹⁰³

Ostatně, jak z textu knihy vyplývá, nejhůře na nevinnou dětskou duši působil často právě vliv nečestného dospělého člověka. Děti, které se chtěly vyrovnat starším, tak záhy začaly kouřit a karbanit. Nejprve se potají ve stodolách a na odlehlých paloucích sázely o sirky a o knoflíky, a když ve hře pokročily, tak i o peníze. Odrostlejší výrostci se pak v zimě scházeli v domě některého dospělého obyvatele jejich vsi, který jim za polínko či dvě poskytl útočiště, a kde se pak následně všichni oddávali pijáctví, karbanu a tanci.¹⁰⁴

¹⁰² HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 31-32.

¹⁰³ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 297-298.

¹⁰⁴ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 41-42.

4.1.1. Proměny školních trestů a pochval podle Františka Herana

Jakých kárných prostředků bylo tedy možno využívat k usměrnění takto neposlušných jedinců? Nejprve byl žák několikrát napomenut a v případě, že varování neuposlechl, nebo byl jeho přečin závažnější, bylo následně pristoupeno k disciplinárnímu trestu, který měl být výstrahou pro všechny jeho spolužáky.

Častým typem takové odplaty byl v devatenáctém století stále ještě trest fyzický, který byl však postupně nahrazován méně násilnými disciplinačními prostředky. Ve středověku bylo však trestání na těle na denním pořádku. František Heran se pro ilustraci proměn trestu vrací do dob, kdy bylo v rámci křesťanské výchovy mládeže běžné kárat nejen nezvedené, ale i pomalejší studenty, a to často i takovými způsoby, nad kterými zůstává dnešnímu člověku rozum stát. Žáci tehdejších škol byli stejně tak, jako žáci v dobách pozdějších, prý často mláceni holí či rákoskou. V některých případech byli ale také podle Heranova tvrzení nuceni pít špínu, jíst ze psího koryta, nosit pláštík hanby, nebo také mohli skončit na pranýři. František Heran ve své knize zmiňuje i případ, kdy jedno z dětí chtělo zachránit své spolužáky, a tak s vidinou nadcházejícího trestu raději podpálilo všechny dřevěné rákosky, které se nacházely ve třídě a téměř celý klášter, kde se vyučovalo, lehnul popelem.¹⁰⁵

Ideální učitel v nové obecné škole měl však dbát na to, aby při jeho výuce nebylo fyzických trestů, které byly považovány za nehumánní, nijak používáno. Mnozí tak však protiprávně činili a mohli proto být i trestně stíháni.¹⁰⁶

„Paragraf 24. řádu školního a vyučovacího pro obyčejné školy obecně zní: prostředků výchovných budiž užíváno s náležitým zřením ku zvláštnostem dětí. Trestání nebud' mravnímu citu nebo zdraví dítěte na újmu. Trestati dítě na těle není v nižádném případě dovoleno.“¹⁰⁷

Mimo onoho trestního stíhání nebo nepříjemného disciplinárního řízení, kterým si museli projít kantoři, kteří se znelíbili dětem a jejich rodičům, se podle informací v knize objevovaly i případy, kdy za újmu na zdraví musel učitel rodině postiženého poskytnout nemalou peněžitou náhradu. V jednom případě například 20 zlatých a ve druhém pak dokonce

¹⁰⁵ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 8.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 88.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 84.

3 zlaté a svůj vlastní kabát.¹⁰⁸ Jak je tedy vidno, rodiče s umravňováním svých potomků ze strany pedagogů ve většině případů výrazně nesouhlasili, i když oni sami, jak je zmíněno později, si často při káráni vlastních dětí žádné servítky nebrali.

Při závažnějších prohřešcích tak kromě snížené známky z mravů nebylo nezvyklé ani protiprávní¹⁰⁹ veřejné mlácení rákoskou přes holou zadnici nebo přes prsty, stání v lavici, klečení na hrachu, na dřevěných políčkách a jakékoliv jiné formy fyzického nepohodlí, a to kupříkladu sezení na zemi bez opření, sezení na bobku, držení těžkého předmětu na předpažených rukou nebo posazení do kozlíku.¹¹⁰ Pro ukázkou si uveďme příklad, pomocí kterého se František Heran pokusil ilustrovat občasnou nevyhnutelnost fyzického trestu aplikovaného na školou povinné nezbedníky. Jednalo se o případ jistého školního inspektora, jenž nebyl zastáncem fyzických trestů. Z důvodu neslušného chování dětí během výuky, byl však okolnostmi přinucen k jednomu takovému přistoupit. Ředitel, který vyučoval v jedné škole ve východních Čechách, onemocněl, a protože se již nedostávalo kantorů, kteří by za něj mohli suplovat, musel to udělat onen školní inspektor. Během jeho vyučovací hodiny však neposední žáci vykřikovali, a tak byli za trest postaveni v lavici. Potrestání na ně ale neplatilo, a tak si začali zpívat a tropit si z inspektora legraci. Ten se neudržel a jednoho z neposedných chlapců vytahal za vlasy. Ostatní, když viděli, že se pan inspektor nebojí na ně vztáhnout ruku, přestali a uklidnili se.¹¹¹ Také venkovský učitel František Heran nebyl zastáncem tělesných trestů a tvrdil, že přílišným trestáním z mládeže vychováme pokrytce a otroky.¹¹²

Utrpení těla je neodmyslitelně spojeno s utrpením duše. K fyzické bolesti mělo být dítě ještě navrch zostuzeno a poníženo. Proto byl akt disciplinace žáka často veřejnou záležitostí. Důležité také bylo, aby ostatní děti viděly, jaké jsou následky mravně nečistých činů a nesnažily se je tak jakkoliv napodobovat. To bylo ještě navíc často podpořeno zápisem do černé knihy¹¹³ a následně veřejně nahlas předčítáno. Mírnější prohřešky byly odměňovány například příkazem

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 109.

¹⁰⁹ „Vůbec jsou prostředkové disciplinární: pochvala, vylučujíc roční praemie [!]; ze strany druhé: výstraha, důtka, stání v řadě lavic nebo vystoupení ven z lavic, zadržení ve třídě pod náležitým dohledem) o čemž, pokud možná mají se rodiče uvědomiti), předvolání dítěte před konferencí (v jednotřídních školách před předsedu místního úřadu), a konečně vyloučení na čas ze školy.“ (Heran, s. 82.)

¹¹⁰ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 18.

¹¹¹ Tamtéž, s. 92.

¹¹² Tamtéž, s. 90.

¹¹³ František Heran ve svém díle také cituje některé konkrétní přečiny z knih hanby, které si měl tu čest s velikým podivem a zájmem prohlédnout na při své návštěvě Národopisné výstavy v Praze v roce 1885.: „Uhodil house do hlavy kamenem a je zabil („Črn. Kn.“ Budíkov, r. 1840) [pozn. Černá kniha Budíkov], tamže vymočil se do vody k pití, odcizil karty v hostinci, F.N. dřevákem do hlavy uhodil děvče. [...] V knize hanby z Č. Brodu stálo: Velkou potřebu do pouzdra k uschování per udělal N.N. z Poříčan o 2 hod. odpol. [...] Pro krádež slanečkův u kupce, skrze hraní karet a orlička, chodili s maškrou a také byli přistrojeni.“ (Heran, s. 16-17.)

k nošení prkénka s lístečkem, které bylo na provázku zavěšeno za knoflík na oděvu a jež musel žák nosit pro ostudu několik dní, a to i mimo školu. Dále pak také postavením na místo hanby anebo posazením do tzv. *oslovské lavice* označené symbolem oslích uší, která byla potupně postavená vzadu na konci třídy za ostatními lavicemi. Umravnění byli žáci také napomenutím, důtkou nebo pokáráním. Často užívanou formou trestu bylo dále ponechání nezbedného žáka po škole a s tím spojené opisování předem připraveného textu. To ale bylo podle Františka Herana, nepříjemné jak pro něj, tak také pro učitele, který na něj musel neustále dohlížet. Stávalo se, že když rodič neviděl svého potomka přicházet domů s ostatními dětmi, běžel do školy ztropit scénu. Zaznamenány jsou také případy, kdy se kvůli této nemilé události kantor dostal až před soud.¹¹⁴ Neobvyklé také nebylo, že byl žák pro svůj prohřešek vypovězen z vyučování. To se však neshledávalo s velkou účinností, protože řada nezbedníků byla za „propuštění na svobodu“ naopak velmi ráda.¹¹⁵

Jak Heran zmiňuje, často se díky použití těchto kárných prostředků dítě zastydělo a nadále činilo tak, aby už do budoucna nebylo svým spolužákům pro smích. Stávalo se však také, že se ponížený nezbedník ještě více zatvrdil a zdivočel. Mnoho učitelů tak zastávalo názor, že tyto školní tresty jsou neúčinné a měly by být namísto nich znovu povoleny tresty fyzické. Pokud prý totiž v dítěti chybí cit, nic jiného, než rákoska už mu nepomůže.¹¹⁶ Ve Vídni, jak je poznamenáno v knize Františka Herana, byl v červnu roku 1896 dokonce vznesen návrh na to, aby byli rodiče zpustlých dětí trestáni pobytem ve vězení. To okresní rada odmítla a místo toho doporučila zřízení nápravných tříd a polepšoven, do kterých měli být umístováni problémoví žáci.¹¹⁷

Mimo násilných opatření mohly dítko motivovat k dobrému chování *pochvalné a kárné lístečky* různých barev a velikostí. Ty se rozdávaly povětšinou při závěrečné generální zkoušce a nebylo nezvyklé, že žáci, kteří byli na svůj úspěch hrdí, si své pochvalné lístečky věšeli zarámované na zeď.¹¹⁸

Dále se pak na školách v osmnáctém a počátkem devatenáctého století vyskytovaly tzv. *tabule cti pro mravné a pilné školní děti*, již zmíněné *zlaté* a *černé knihy* nebo se příkladným žákům při veřejné zkoušce rozdávaly nebo propůjčovaly *pamětní peníze se stužkou*. Takový peníz, byl žákovi připnut na prsa jako odznak a mohl ho pak nosit a dávat všem na obdiv po

¹¹⁴ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 86.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 87.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 105.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 107.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 17.

celé prázdniny. Na začátku školního roku, ho opět navrátil učiteli a doufal, že bude možná následující školní rok znovu vyznamenán.¹¹⁹

4.1.2. Prohřešky mravně zpustlé mládeže

A jaké přečiny školních dětí byly dle slov Františka Herana považovány za hodné trestu? Velká část knihy se věnuje právě této problematice, nezbední žáci byli napomínáni za různé, více či méně závažné prohřešky a následně za ně také odměňováni náležitě zvolenou formou odplaty. Pokud se zaměříme na méně závažné zločiny, které jsou zde popisované, tak zjistíme, že se ve většině případů jednalo o již zmiňovanou interakci s nečestnými dospělými. Ve společnosti těchto zkažených duší se pak děti následně oddávaly pití alkoholu, návštěvám pro ně nevhodných zábavních podniků, kouření a hraní karet za peníze nebo také všemu naráz. Dále se v textu objevují případy napomínání mladistvých za ničení školních pomůcek, za toulání se, za „potvorné“ vyhrožování učiteli, za smilstvo, za krádež sirek, pořezání lavic, za rozpustilé chování v kostele na tři krále nebo za chození s masopustem.

Vedle výše zmíněných nezbedností však děti byly schopny i činů, nad kterými už nelze jen tak mávnout rukou nebo je potrestat jen několika ranami rákoskou.

Ne příliš často se ve školách objevovali i mladí žháři, padělatelé peněz nebo dokonce vrazi. Autor udává příklad studenta, který ve rvačce probodl hrudník svého spolužáka. Dále je zde zmínka o dětech, které vyhodily z okna na zem svého ředitele, o dceři hrobníka, jež byla strčena do vody, ve které se následně se utopila,¹²⁰ nebo případ čtrnáctiletého chlapce, jenž vzal dne 22. červa 1895 s sebou do rybníka vykoupat šestiletého hošíka, kterého tam následně utopil. Po setmění pak vytáhl jeho mrtvé tělo z vody, a aby předešel podezření, že šlo o vraždu, několikrát ho upustil na zem na kameny. Zmrzačené tělo pak hodil do hluboké rokle a každý den se chodil ujišťovat, zda je stále na svém místě. Když pak onoho utonulého chlapce již ve značném stádiu rozkladu objevili, viník se po dlouhém zapírání k činu přiznal.¹²¹ František Heran se pobuřuje nad vzrůstajícím počtem mladistvých zločinců, kterých dle něj v druhé polovině devatenáctého století stále přibývalo. Otázkou je, zda tomu nebyl na vině i celkový nárůst populace, a s ním spojená snižující se úmrtnost mladých lidí. K průkaznému nárůstu

¹¹⁹ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 18.

¹²⁰ Tamtéž, s. 16–17.

¹²¹ Tamtéž, s. 64.

mladých delikventů však došlo za dob první světové války, která pro většinu lidí byla obdobím, kdy byli z důvodu špatné životní situace odhodláni i porušení zákona. Od roku 1914 do roku 1918 pak vzrostl počet odsouzených osob do dvaceti let z 20,7 % až na necelých 41 %.¹²²

Tehdejším obyvatelům měst se podle Herana také nelíbil zvyšující se počet sebevražd mládeže. V mnoha případech to bylo dáváno za vinu především dětskému strachu ze životního selhání a s tím spojeného nenaplnění nadějí náročných rodičů. Dále pak také špatným sociálním podmínkám nebo tragickým romantickým vášním mladých, které byly zvýrazňovány v literatuře a v divadelních představeních. V knize je uváděn příklad otce, jenž se i se svým mladým synem oběsil na větvi stromu, případ osmiletého chlapce z Vídně, který se pokusil sám sebe zabít a dalšího pětiletého hošíka ze stejného města, který skočil do jámy plné vody v cihelně. Sebevraždy ale páchaly i dívky. František Heran poukazuje na případ jedné mladé slečny, která se již podruhé chtěla oběsit po vyučování ve škole. Byla však včas objevena školním správcem, odříznuta z provazu a zachráněna. Další školačka se prý s vidinou toho, že bude muset i v novém školním roce navštěvovat vzdělávací instituci, vrhla pod vlak.¹²³

Autor se rozhořčuje především nad takovým činy mladistvých delikventů, za které by se nemuseli stydět ani o dekády starší jedinci. Dokladem toho může být v knize popisovaný sotva patnáctiletý mladík z Prahy, který ze žárlivosti zavraždil svou milenkou, jež pracovala v nevěstinci či další hoch stejného věku, který zpronevěřil a ukradl 1800 zl. se jimiž pak následně prchl do neznáma. Jako jeden z nejhorších mravně pokleslých jedinců uváděných Františkem Heranem, se ale jeví patnáctiletý výrostek, který brutálně znásilnil tři malé děti. Z toho jedno třináctileté, další šestileté a nejmladší teprve pětileté. Za svůj prohřešek byl pak následně odsouzen k pobytu za mřížemi.¹²⁴

Co se týče mladých dívek, tak ty byly, jak se dočteme v knize *Radostné dětství*, vlivem nepříznivých okolností (nedostatečná, zanedbaná nebo nekvalitní domácí výchova, chudoba a bída, špatné zacházení atd.) nemálokdy nuceny se uchýlit k dětské prostituci. Prvotní příčina tohoto „okradení o nevinnost“ byla však stejně jako u většiny jiných dětských mravních poklesků přičítána především zásahu zkažených dospělých. Stávalo se, že děvče bylo svými rodiči prodáno kuplířce, což bylo podle trestního zákona z roku 1852 odsouzení hodné a hrozilo za to až pětileté vězení. Ani to ale některé „ničitele“ dětských duší s vidinou vlastního prospěchu, neodradilo od tak ohavných činů. Zneužití mladé dívky, jež ještě nedosáhla hranice

¹²² LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 298.

¹²³ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 67-68.

¹²⁴ Tamtéž, s. 68.

zletilosti, bylo společností vnímáno jako jeden z nejhorších zločinů proti lidskosti. Tato hanebnost pak mohla být potrestána pobýtem ve vězení v délce jeden až tři měsíce.¹²⁵

4.1.3. Možné řešení problému

Primárním nástrojem pro nápravu ztracených duší mladistvých zločinců se měla stát víra v Boha, jež byla podle Františka Herana, k velké škodě všech, na ústupu.¹²⁶ Pokud ale nepomohou ani každodenní modlitby a pokání, přicházejí na scénu další násilnější prostředky k tomu určené. Mravní obrody nezvedených jedinců mohlo být dosaženo také jejich zavíráním do nápravných zařízení. V knize je uváděn příklad z Anglie, kdy se díky přísným tělesným trestům a nucené institucionální výchově ve vychovatelnách zvaných *Reformatory and Industrieschools*, snížil počet školou povinných delikventů během let 1869–1891, z 10 314 na 3 855.¹²⁷ Dalším dokladem o celoevropském rozmachu trendu napravování dětí mimo jejich domovy může být Heranem citovaný zákon, schválený roku 1896 v Norsku:

„O způsobu, jakým se má nakládati se zpusťou mládeží zasluhuje bedlivého povšimnutí všech, kdož veledůležité otázky o mladistvých zločincích péči a pozornost svou věnují. V § 1. a 6. je zahrnut podstatný obsah zákona, který stanoví: že dítě, pokud 16. roku nedosáhlo, má býti odevzdáno do ochrany cizí spolehlivé a poctivé rodiny nebo do ústavu dětského nebo školského, a) jestliže se dopustilo skutku trestného, svědčícího o mravné kleslosti; b) jestliže pro ničemnost nebo nedbalost rodičů, jeví se nebezpečí, by jevící se zpusťlosti učinila přítrž.“¹²⁸

Dohled nad provedením tohoto nařízení měl pak v každém městě k tomu účelu vytvořený zvláštní úřad. Tento zákon stanovoval o mnoho přísnější podmínky, než tomu bylo kupříkladu v Rakousku. Podle něj dítě, na které měly příslušné úřady dokonce i jen podezření, že by mohlo být mravně zkaženo, bylo odebráno ze své rodiny, a to i přes její odpor. Následně pak bylo posláno na převýchovu mimo dosah svých příbuzných a opatrovníků. Pokud však takové dítě žilo na území Rakouska, bývalo dle Herana mnohdy jen pokáráno a do nápravných ústavů odvedeno jen za předpokladu, že tomu tak chtěli jeho vlastní rodiče či poručníci. Tato opatření pak měla být ku prospěchu nejen oněm problémovým dětem, ale také škole, kde se vyučovaly a jejich spolužákům, kteří tak mohli být v poklidu dále vzděláváni a vedeni

¹²⁵ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 298-302.

¹²⁶ Tamtéž, s. 61-62.

¹²⁷ Tamtéž, s. 72.

¹²⁸ HERAN, František, *O mravně zpusťlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 72.

k dobrému chování, bez rušivého elementu, jenž by toto úsilí hatil.¹²⁹ Pokud se ale o pokračovatele svého rodu nedokázali, nebo nechtěli postarat jejich rodiče, měla tuto povinnosti obec, ve které dítě žilo.¹³⁰

Nezbedníci však bývali za své hříchy trestáni nejen pomocí pobytu v nápravných institucích a kárných prostředků používaných ve školách. Rodiče se své potomky snažili v mnoha případech usměrnit nejprve sami. Děti v rodinách byly trestány za nepatrné prohřešky mnohdy i dosti brutálními způsoby, a to pomocí toho, co bylo právě po ruce. Ať už se jednalo o pásek, karabáč, metlu, řetěz či provaz.¹³¹ Rodiče v devatenáctém století neměli ve zvyku projevovat vůči svým potomkům přílišné emoce. Různé mazlení, hlazení a jiné láskyplné fyzické projevy bývaly spíše výjimkou. Většina z nich zastávala tvrdou výchovu, která měla z dítěte učinit zdravého a schopného člověka, jenž nebude mít problém ustát i možné budoucí nepříznivé situace. Samozřejmě existovaly i případy, kdy byly děti hýčkány. Nebylo to ale příliš obvyklé a na scénu tak přicházela častěji než něžná ruka matčina, právě rákoska.¹³² František Heran uvádí různé konkrétní případy, ke kterým v domácnostech docházelo, jež našel popsané ve slohových pracích svých žáků.

„Josef rozbil hrnek. Matka nechala ho nejdříve klečeti, a otec přijda [!] domů přivázal chlapce ke stolu a rákoskou řezal, kam řezal a pak musil pod stůl. – Václav rozbil tabuli skla, matka nechala ho klečeti; a když přišel otec domů, dal mu ještě pod kolena řetěz, na němž klečel 2 hodiny.“¹³³ „Za odpití mléka byla Marie bita rákoskou a musila klečeti a otec přijda [!] domů a namrskal ji řemenem až měla na zádech prouhy [!] – a nedostala ničeho k obědu. – Hoši házeli kamením. Antonín rozbil sousedovi okno. Soused honil ho se řemenem, otec se šandou. Ant. dvakrát upadl. Když upadl podruhé, nemohl ani vstáti, a tu k němu přiběhl otec se sousedem, a co mu jich oba dali, to mu jich dali. Antonína musil otec domů skoro nésti. Doma vstrčil ho otec pod stůl a přivázal provazem za nohu.“¹³⁴

Je tedy vidno, že hůře trestal na těle neposlušné dítky spíše otec nežli matka. Stávalo se však, že to bylo i naopak. Jak popisují Karel Rýdl a Milena Lenderová:

„Pro Jana Evangelistu Purkyně, narozeného roku 1787, byl fyzický trest od matky spojený jen s malou „faňorou“, která nebolela, „nebyla k pláči“. Za to jeho vrstevnice

¹²⁹ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 72-73.

¹³⁰ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 303.

¹³¹ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 82.

¹³² LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 146-148.

¹³³ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 82.

¹³⁴ Tamtéž, s. 83.

Magdalena Dobromila Rettigová si v rukopisných autobiografiích stěžuje, že „ji matka trestala přísně a zle s ní nakládala“, kdežto otec s ní nakládal vlídněji.“¹³⁵

Zkušenost s přísnou matkou, pak prý měla i mladá Božena Němcová.¹³⁶

Jak už bylo řečeno, potomci žebráků a chudáků bývali často nepříjemnými okolnostmi a nedostatkem jídla nuceni ke krádežím, potulce a jiným zločinům. F. Heran tedy spatřuje naději v budování stravoven, které sice financuje stát, ale zároveň v nich má i značnou návratnost v podobě klesajícího počtu odsouzených zavíraných do žalářů a nákladů s tím spojených. Dále se pak, z pohledu Františka Herana osvědčilo zakládání různých spolků k ochraně, nápravě a ošetřování takových jedinců. Ústavní péče sloužící k nápravě společností zatracovaných lidí odsouzených za žebrotu, potulku či jiný podobný zločin, byla na našem území zavedena již koncem 17. století. Tyto instituce - tzv. donucovací pracovny, měly takové osoby naučit práci a tím pomoci jejich opětovnému zařazení do společnosti. Pro děti byly určeny pracovny při sirotčincích a chudobincích s označením *Spinnhäuser* (Přádelní školy), zakládané na popud šlechticů, kteří si s jejich pomocí zajišťovali do budoucna nové pracovní síly pro práci v manufakturách.¹³⁷ Převýchovné ústavy vznikající v devatenáctém století však měly své chovance naučit nejen pracovní morálce, ale především z nich vytvořit slušné a vzdělané občany, kteří již nebudou nuceni se ve svém životě ubírat nesprávným směrem.¹³⁸ Jedním takovým ústavem nového typu, byl například i *Spolek ku blahu propuštěných káránců v Praze*, založený v roce 1839. Sem přijaté děti se pak musely bezodkladně zařadit do spolkové školy, kde se dále vzdělávaly, dokud nedosáhly čtrnácti let nebo dokud nebyly schopny samy číst, psát a počítat. Takto vzdělaní absolventi pak bývali podle rozsahu svých schopností dále posíláni do učení. Po celou dobu strávenou v ústavu pak bylo každé dítě pod dohledem jednoho z jeho členů, který ho po skončení učení vyslal „na svobodu“ už jako řádného a napraveného občana.¹³⁹ Ani všechna tato opatření však k velkému zklamání autora nevedla k výraznějšímu snížení počtu zpustlé mládeže.¹⁴⁰

¹³⁵ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*, s. 150.

¹³⁶ Tamtéž, s. 150.

¹³⁷ HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách*, s. 167.

¹³⁸ Tamtéž, s. 169.

¹³⁹ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 76-77.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 82.

4.2. Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století. – pohled Václava Gabriela

Monografie Václava Gabriela je na rozdíl od knihy Františka Herana členěna chronologicky. Autor, jenž je zároveň také pedagogem, v ní dělí fungování českého a rakouského školství na období před rokem 1840, po roce 1840 a po přelomovém roce 1870.¹⁴¹ Ve svém díle Václav Gabriel věnuje nejprve pozornost knihoskladům (Normální knihosklad Vídeňský a Normální knihosklad Pražský), vydávajícím školní učebnice a důležité metodologické příručky (např. *Knihy Methodní*, viz výše). Dále se dozvíme o historii zřizování škol, o průběhu školního roku a školní výuky (počet hodin, vyučovací jazyk, členění tříd atd.), o správě školství (školní výbor, školní dozor, a školní komise), o kantorech a jejich postavení ve škole i ve společnosti a v neposlední řadě také o školní kázni a prostředcích k jejímu udržení. Při líčení těchto „obrázků ze školství“ autor vychází především z vlastních zkušeností a do textu tak viditelně promítá svou osobnost a svůj subjektivní náhled na danou problematiku.

Václav Gabriel spatřuje značný rozdíl mezi přístupem ke školní výuce, která probíhala do roku 1870 a po něm. Školy před vydáním říšského zákona, byly řízeny podle následujícího pravidla:

„Školy v době této řízeny byly heslem z politického zřízení škol z r. 1805, které znělo: Rakouskou nepotřebuje lidí učených, nýbrž dobrých poddaných.“¹⁴²

Když pak tento zákon, známý také jako Hasnerova školská reforma, vešel po roce 1869 v platnost, byly díky němu stanoveny také nové zásady pro vyučování, a to:

„Školy obecné zřízeny jsou k tomu, aby dívky v mravnosti a nábožnosti vychovávaly, ducha jejich vyvíjely, známosti a zběhlosti, jichž mají k dalšímu vzdělání v životě zapotřebí, jim poskytovaly a byly základem, by se z nich stali hodní lidé a občané“¹⁴³

¹⁴¹ Hasnerova reforma ze dne 14. května 1869, vešla v platnost v roce 1870/71.

¹⁴² GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 81.

¹⁴³ Tamtéž, s. 121.

4.2.1. Učitelé a jejich postavení z pohledu Václava Gabriela

Jak si Václav Gabriel v textu postěžoval, za dob vlády Marie Terezie nebyla práce učitele snadno k sehnání. Důvodem toho, byl tzv. vrchnostenský školní patronát, jenž měl za úkol dohlížet nejen na zřizování a správu školních budov, ale také na učitele. Právo na jejich dosazování na pracovní místa do škol tedy měla ve svých rukách právě vrchnost. Uchazeč – mladší učitel neboli tzv. *p. Johanes*, který měl to štěstí, že byl přiřazen pod patronát vrchnostenského úřadu nebo sídla vikáře byl, dle slov autora, před ostatními čekateli značně zvýhodněn. Pokud se totiž dokázal zalíbit panu vikáři nebo vrchnostenskému úředníkovi, pod kterého spadal, ať už pro společné karbanění nebo hudební talent uplatňovaný při hraní na zábavách a jiných společenských událostech, byl jím zapsán do zlaté knihy, což mu bylo ku pomoci v jeho následném kariérním postupu. Takoví lidé totiž bývali dle V. Gabriela upřednostňováni při výběru kandidátů na učitelská místa, a to mnohdy i před daleko schopnějšími a spolehlivějšími kolegy. Na druhou stranu mladí učitelé, kteří byli přiřazeni pod patronát menších panství nebo obcí, byli nuceni čekat na umístění do školy často i několik dekád. Aby měli v tomto dlouhém mezičase co do úst, museli si najít nějaké vedlejší zaměstnání.¹⁴⁴ Obvykle si tak tyto venkovští kantoři zařizovali v letních a podzimních měsících obživu na polích a v sadech, věnovali se chovu dobytka, včelaření, byli přítomní při pohřebních průvodech a svatbách, hráli v hospodských kapelách, kostelech nebo se díky dobré znalosti jazyka stali obecními písaři.¹⁴⁵ V. Gabriel došel k názoru, že v těchto dobách byl venkovský kantor pouze obecním břemen a vzdělávání mládeže přepychem, který náležel zejména vyšším vrstvám společnosti.¹⁴⁶

Na místo učitelské si v této době činili nárok i lidé sice velmi ambiciózní, ale zároveň také ne příliš vzdělaní. Václav Gabriel uvádí příklad protokolu o volbě učitele, jenž byl sepsaný v osmnáctém století:

„Ježto po smrti dosavadního učitele jen pět uchazečů se přihlásilo, předsevzata s nimi zkouška před očima a ušima celé obce v kostele, potom dále zkoušení byli ve faře [...] 2. Jakub Maučka, tkadlec z D., má padesátku za zády; zpíval tři písně, ale melodie přecházela do mnoha jiných písní, hlas měl by míti silnější, vícekrát vykvikl, což by nemuselo býti. Četl Jana 19, 1-

¹⁴⁴ „Mohli bychom několik příkladů uvést, kde učitel ještě šťastný a čilý před rokem 1870 třeba až po 15 rokův [!] ve škole nevyučoval a jen práce kostelní, pohřby a práce polní obstarával“ (Gabriel, s. 82.)

¹⁴⁵ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 43.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 83.

7 s deseti chybami, slabikoval Jana 18, 23-26 bez chyby. Tři rukopisy četl, slabě a zajíkal se. Z rozumu tři otázky zodpovídal dobře. Z katechismu recitoval bez chyby. Diktanda [!] napsal tři řádky – 5 chyb. Počtů také neznal. [...] Protože Jakub Maučka vždy „bonae famae“ byl a přimlouvčích mnoho měl, obdržel místo.“¹⁴⁷

Když pak připadlo v roce 1864¹⁴⁸ patronátní právo nad školami namísto vrchnosti do rukou obcím, byl spolu s tím ustanoven tzv. školní výbor. Ten měl mimo jiné nově na starost také obsazování učitelských míst a péči o školní budovu. Dle slov autora se ale za působení školního výboru situace kantorů nejen nezlepšila, ba byla dokonce ještě horší. Příčinou tomu byli mnohdy značně zkorumpovaní či rodinné příslušníky zvýhodňující členové školního výboru. Tyto nekalé praktiky však neměly dlouhého trvání, o šest let později totiž vešla v platnost Hasnerova reforma, která jim učinila rychlou přítrž.

Hmotné a sociální postavení *učitelských mládenců* také nebyvalo do onoho osudného roku 1870 z pohledu Václava Gabriela nijak zvlášť dobré. Tito kantoři, ač pracovali 365 dní v roce, se netěšili kdovíjakému luxusu. Jejich bydlení bylo více než skromné. Často bývalo součástí školní budovy a někdy dokonce samotné třídy, v níž vyučovali.¹⁴⁹ Školní budovy za dob vrchnostenského patronátu byly prý chatrné a třídy – příbytky učitelů – špinavé, malé a v zimě mizerně vytápěné. V rohu učebny pak obvykle stála velká pec, za kterou kantor obvykle spal.¹⁵⁰ Vlastní skříň nebo knihovna znamenaly zbytečný luxus. Když už se kantorovy jediné slušné šaty začínaly trhat a palce se začínaly drát z bot na svobodu, musel si na nové přivydělat nějakou vedlejší činností (viz výše) a na práci ve škole si shánět pomocníky. Byl šťastný, když si mohl jednou za čas v neděli vyjít s housličkami zahrát k muzice a napít se ječmínkového piva na které se celý dlouhý týden těšil. Plat mladého učitele byl totiž, jak autor z vlastní zkušenosti informuje, velmi bídny. O jeho výši rozhodoval *principál*, který jej rozdělával z vybraného *sobotálesu*,¹⁵¹ což kantorům na společenské úrovni nikterak nepřidávalo. Z měsíčně vybraných 150 zlatých kantor dostával 4 zlaté a 20 krejcarů na vlastní potřebu a zbytek si nechával nadřizený na zajištění jeho stravy. Za tuto mzdu pak Václav Gabriel a jeho kolegové vyučovali kolem 170–200 žáků, kteří byli rozděleni až do pěti tříd.¹⁵² Vikáři dohlíželi jak na učitelovu práci, tak také na jeho vzhled a veřejné vystupování. Nebylo například dovoleno nosit vousy a

¹⁴⁷ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 51.

¹⁴⁸ Zákon obecní pro království české ze dne 16. dubna 1864.

¹⁴⁹ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 42-45.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 67.

¹⁵¹ Ottův slovník naučný: „*Sobotales*, místy také *sobotáres* neb *sobotárec* (z lat. *sabbatalis*) nazýval se dříve školní plat na nižších obecných školách, jež žáci sami v sobotu přinášivali učitelům.“

¹⁵² GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s.42-45.

čamaru.¹⁵³ A při podepisování do úředních dokumentů se musel i na hlavní škole vzdělaný učitel podepisovat jako *podučitel*.¹⁵⁴

*„Přišel – li vikář a u jména podučitele na takovýto přestupek proti subordinaci, hned připsal ku slovu ‚učitel‘ předponu ‚pod‘ a s opravou jeho znělo to nesmyslně takto: ‚podučitel této třídy‘ nebo ‚podučitel II. třídy‘ anebo dokonce ‚podučitel této třídy a nikoli učitel této třídy.‘“*¹⁵⁵

Ani postavení preceptorů neboli starších či domácích učitelů, nebylo dle V. Gabriela o mnoho lepší. S tím rozdílem, tito kantoři dostávali kromě sobotálesu ještě hmotné dávky od obcí a vrchností i ty si však museli zasloužit poctivou prací (hraní na varhany v kostele, zpívání v kostele, zemědělské práce atd.), často se však stávalo, že lidé nebyli schopni učitelům zaplatit ani to málo co požadovali.¹⁵⁶

Spolu s Hasnerovou reformou pak v roce 1870 přešlo právo dozoru nad školami z církve na stát, což bylo očividně velmi vítanou novinkou. Postavení učitelů se značně zlepšilo, na jejich práci nyní dohlížel stát, který jim také začal vyplácet pravidelnou vyšší mzdu. Nebyli tak již finančně závislí na rodičích svých žáků a jejich milosrdnosti. S tím stoupl jak sociální postavení kantorů, tak také jejich celkové sebevědomí. Je tedy možné se domnívat, že od této chvíle byli učitelé ke své práci lépe motivovaní. A také, že ruku v ruce s tímto stimulem a stoupající chutí předávat vědomosti vzrůstala také kvalita a vstřícnost výuky. Václav Gabriel popsal tuto slavnou událost ve své knize takto:

*„V historii školské bude roku 1870 zlatým písmem vyznačen co rok osvobození a spásy veškerého učitelstva škol obecných z duševní poroby, z finanční bídy z područí a otroctví stavu mu nepřejícího – stavu kněžského“*¹⁵⁷

Spolu se školní novelou z roku 1883 se znovu zhoršilo celkové postavení učitelů. Ve snaze o všeobecném vzdělání nižších vrstev se lehce zvolnilo.¹⁵⁸ Ustoupilo se tak chudému

¹⁵³ Ottův slovník naučný: „Čamara, kabát obyčejně černý s límcem stojatým, někdy přehnutým, který bývá spínán řadou drobných knoflíčků a příslušných k nim stužek nebo šňůr, složených v ozdobné, pravidelné spleteniny, nebo někdy spínán bývá řadou rovnoběžných petlic, užších i širších, na konci vyzdobených. Na starých vyobrazeních, zejména slovanských, bývá často oděv tímto způsobem spínán. Čechové nosí čamaru od polovice tohoto století, od r. 1848, kdy od tehdejších vlastenců byla zvolena za kroj český, slovanský, za projev smýšlení českého, zdá se, vlivem stejnojmenného oděvu polského »czamaræ.“

¹⁵⁴ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 51-55.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 55.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 56-63.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 64.

¹⁵⁸ „Vláda sama podala panské sněmovně návrh zákona a ten byl dne 2. května 1883 také přijat, schválen a sluje školní novellou. Podáme z ní pro širší kruhy důležitější a zajímavější úryvky a výňatky [...] Na venkovských školách

venkovskému obyvatelstvu, které požadovalo přítomnost svých potomků u těžkých zemědělských prací. Povinná školní docházka tak byla v některých případech opět zkrácena na šest let.¹⁵⁹ Tato nová opatření se ve výsledku mohla také projevit ve zhoršení školní morálky.

4.2.2. O Kázni a trestech ve škole

Co se týče kázně ve školách před rokem 1800 (pravděpodobně stav panující do až do roku 1870 – autor se nezmiňuje, že by se do té doby něco změnilo), odvolává se Václav Gabriel na zápisky jistého blíže nepojmenovaného učitele bez autority. Ten si stěžuje na velmi špatný stav morálky školní mládeže. Neposední žáci prý o hodinách jančili, pokřikovali, mlátili se a nadávali sobě i kantorovi. Smáli se při modlitbě, vybíhali během vyučování ze školy, nedbajíce na učitelovy zákazy a připomínky. Někdy do školy dokonce vůbec nepřišli. Bez sebemenšího náznaku respektu pak při učitelově pokusu o jejich potrestání utíkali pod lavice, všemožně se vzpírali a stalo se, že mu sami vyhrožovali rákoskou. Tento zbídačený a nad bezbožností a mravní zkázou mládeže zarmoucený učitel se pak dnem i nocí potýkal se silnými úzkostnými stavy.¹⁶⁰ Na jeho příkladu je tedy vidět, že i osoba, která má snahu předávat vědomosti, jít příkladem, být přirozenou autoritou a vést žáky k disciplíně, se čas od času může sama stát bezmocnou obětí dětské zlomyslnosti.

Dále se pak dozvíme o fungování jedné takové městské školy na počátku devatenáctého století. Jak V. Gabriel píše, školní den začínal v osm hodin ráno a mnohé mladší děti přicházely k vyučování v doprovodu svých rodičů, kteří držíce v jedné své ruce ruku malého žáčka, ve druhé třímali rákosku, s níž ho popoháněli vpřed. Pro čas před začátkem vyučování byla i tehdy, stejně jako dnes, typická třídní vřava. Žáci běhali okolo lavic a hlasitě si povídali. Někdy jim podle popisu V. Gabriela tato zábava vydržela i do deseti hodin dopoledne, protože leckterý kantor upřednostňoval své vlastní koníčky před ranním „krocením“ divoké mládeže.

Ve škole si užívali přízně preceptora nikoliv ti, kteří měli dobrý prospěch a příkladné chování, ale tací, kteří mu prokazovali drobné služby, jako například práce na jeho zahradě,

připouští se polodenní vyučování, při čemž má se počítati na jednoho učitele 100 žáků a žáci požívající úlevy do toho nemají být počítáni. Místa učitelská mohou se rušiti i bez pětiletého průměru žactva. Dětem nemajetných a chudých rodičů mají se po šestileté docházce školní poskytovat úlevy [...].“ (Gabriel, s. 133-134.)

¹⁵⁹ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, s. 201.

¹⁶⁰ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 64.

poli atd. Takoví žáci se pak mohli volně a bez postihu prohánět ve třídě a po chodbách, křičet a prát se. Když by pak na ně jiné děti chtěly žalovat, dostaly výprask ony samy. Tito oblíbenci se pak prý také dali mnoha různými způsoby uplatit. Ostatní zlobivé děti, které si chtěly zajistit jejich mlčení a vyhnout se výprasku, se tak dobrovolně vzdávaly všelijakých méně či více hodnotných věcí. Někdy dokonce i knoflíčků u košil nebo kalhot. Výhrůžky udáním preceptorovi a vyjednávání o ceně za diskrétnost, se pak stávaly hlavní příčinou hádek a rozepří mezi žáky. Když už ale přeci jen došlo na pověstné „lámání chleba“, ať zlobil, kdo zlobil, potrestán byl vždy ten, na koho ukázal preceptorův oblíbenec. Nikomu jinému totiž preceptor nevěřil.

Žáci byli za svou neposlušnost odměňováni různými druhy trestů. V době před vydáním Hasnerovy reformy ještě zákon trpěl i fyzické formy disciplinace, které byly mnohdy velmi kruté. Kromě obvyklého výprasku rákoskou přes zadnici, záda nebo ruce, bývaly děti nuceny například ke stání na jedné noze, držení kamene v předpažených rukou, ke klečení holými koleny na pytlíku s kamínky, hrachem anebo na hranatém polínku. Méně bolestným trestem pro tělo, bohužel ne už ale pro duši, bylo pak nošení obrázku osla, berana, vola, vepře nebo jiného zvířete, které si učitel uchovával k těmto účelům.¹⁶¹ Kázní ve škole po roce 1870 se již autor nezabývá.

4.3. Porovnání

Pro další bádání bude přínosné nyní porovnat obě učitelské knihy a zároveň tak shrnout hlavní myšlenky autorů, ke snazší komparaci s knihami hanby.

František Heran byl, stejně tak jako Václav Gabriel, pedagogem působícím v období dlouhého devatenáctého století. Oba tedy ve svých dílech vycházejí především z vlastních zkušeností a snaží se čtenáři s co největší možnou přesností přiblížit svůj osobitý náhled na problematiku, jíž se zabývají.

Václav Gabriel se ve své publikaci zabývá především popisem českého školství v různých časových intervalech se zaměřením na fungování škol, postavení učitelů a průběh výuky, při čemž otázka kázně ve školách je v tomto výkladu jakýmsi doplňkem, přibližujícím každodenní školní život. Oproti tomu František Heran věnuje téměř veškerou pozornost

¹⁶¹ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 70-74.

problematice kázně a morálního úpadku české školou povinné mládeže a následně prostředcích k prevenci a nápravě nastalé situace.

Václav Gabriel i František Heran vnímají úlohu učitele nejen jako prostého šířitele vědomostí, nýbrž jako jednoho z hlavních zprostředkovatelů dětské výchovy. V obou textech také můžeme najít náznaky určité lítosti nad bídným postavením a nízkými pravomocemi kantorů, obávajících se nemožnosti změny. Václav Gabriel poskytuje ve své práci velký prostor popisu, jak postoje učitelů vůči žákům a vůči vrchnosti, tak také sociálním otázkám, jež značně ovlivňovaly jejich život a práci. Nuzné a nepříznivé podmínky, ve kterých kantor vyučující na nižších školách žil a vykonával svou činnost, tak mohly mít špatný vliv na jeho sebevědomí a následný přístup k výuce. To měl mít dle slov V. Gabriela na svědomí především vrchnostenský patronát. Velká změna k lepšímu tedy měla přijít právě po roce 1870. Avšak František Heran, píšící převážně o období po vydání Hasnerovy reformy, si také, stejně tak jako Václav Gabriel, stěžoval na nízkou míru respektu, kterou žáci chovali ke svým učitelům.

Školní výuka dle obou měla být základem pro budoucí život mladých občanů. Shodují se v tom, že úloha učitele neměla primárně směřovat k výchově k bezvýhradné poslušnosti a podřízenosti, ale také k rozvíjení vlastního kritického myšlení, které by dále zlepšovalo dětský charakter. Ani jeden z autorů tedy není zastáncem „staré“ výchovy ve stylu 18. století a stejně tak se ani jeden z nich nepřiklání k užívání fyzických trestů.

5. Reálná disciplinace

Riegrův slovník naučný rozlišuje tři stádia dětství. A to sice věk kojence, končící okamžikem, kdy dítě přestane být kojeno, „věk vlastní dítěcí“, který trvá od jednoho do sedmi let věku a „věk mladictví“ (školní věk) trvajících od sedmi do čtrnácti či šestnácti let dítěte.¹⁶² Dle občanského zákoníku z roku 1811¹⁶³ byl dítětem člověk do sedmi let. Následně byl pak od osmi do čtrnácti let ve věku nedospělosti a od patnácti do čtyřiaadvaceti let prožíval období dospívání.¹⁶⁴ V devatenáctém století se spolu s klesající úmrtností nedospělých osob dítě dostává do popředí zájmu rodičů. Ti se tak začínají více soustředit na rozšiřování jeho obecných a praktických vědomostí a také kladou větší důraz na jeho mravní vzdělání, které mu má být ku prospěchu na cestě k ušlechtilější budoucnosti a lepšímu společenskému odkazu. Důležitá byla pro dítě jak výchova rodinná, tak také výchova školní. Ta se dle slov Václava Gabriela díky zemskému zřízení z roku 1805 snažila z dětí vyškolit v první řadě poslušné a poddajné občany, kteří k těžké práci v zemědělství a v průmyslu nebudou potřebovat žádné zvláštní vzdělání.¹⁶⁵ To se mělo následně změnit spolu s postupným uvolňováním poměrů v monarchii po roce 1848 a také s nástupem Hasnerovy reformy, která vešla v platnost roku 1870. Od této chvíle pak bylo autoritami doporučováno vést děti v první řadě k širšímu vzdělání, které z nich učiní správné, čestné a mravně způsobilé občany.¹⁶⁶

Rodina hrála i tehdy, stejně tak jako dnes v životě dítěte důležitou úlohu. Dítě bylo svými příbuznými obklopeno většinou po celý čas svého dospívání, a do šesti či sedmi let jeho věku plnila právě rodina úlohu hlavního výchovného prvku.¹⁶⁷ V devatenáctém století byla však její citová funkce odkládána na vedlejší kolej. Nepěstovaly se veřejné projevy náklonnosti jak mezi manželi, tak ani vůči dětem. Nebylo ve zvyku se s dětmi mazlit, laskat je nebo je hladit. Výjimkou mohlo být občasné políbení na čelo při přání na dobrou noc.¹⁶⁸ Výchova se tak často místo něžných slov, pozitivní motivace a pouhých kázeňských doporučení, ubírala směrem zastrahování, nebo leckdy tvrdých slovních a fyzických projevů.

¹⁶² HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách*, s. 29.

¹⁶³ Všeobecný občanský zákoník v platnosti od 1. června 1811 – zkr. ABGB (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie*).

¹⁶⁴ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti*, s. 178.

¹⁶⁵ GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, s. 43.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 83.

¹⁶⁷ HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách*, s. 43.

¹⁶⁸ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 147.

Hlavní slovo ve vedení dětí k poslušnosti mělo v devatenáctém století náboženství. Základním kamenem k utváření charakteru dítěte se mělo tedy stát desatero, které v sobě obsahovalo všechna významná životní doporučení. Náboženská výchova byla dětem vštěpována v první řadě od jejich matek, kojných či vychovatelek. Pro matky byla také v této době, kdy se sféra veřejná s postupem industrializace ještě více oddělila od té soukromé, rodina středem jejich pozornosti ještě více než kdy dřív.¹⁶⁹ Zbožnost, respekt k autoritám, pracovitost a dodržování ctění dobrých mravů mělo být podstatou osobnosti každého správného občana.¹⁷⁰

Děti z chudších poměrů se sníženou životní úrovní byly často nuceny k těžkým pracím pro zabezpečení rodinné obživy. Nebylo tak neobvyklé, že byly ať už nepříznivými podmínkami nebo krutými rodiči donuceny k žebrání či krádeži. To bylo také leckdy důvodem jejich útěku z domova. Jak vzdělání, tak výchova těchto nebohých dětí tak neměly kdejak vysokou úroveň.¹⁷¹ Takové informace můžeme nalézt i v některých knihách hanby, které obsahovaly vedle jména a příjmení dítěte také popis profese jeho rodiče či poručníka. To se sice nestávalo příliš často, ale potvrzuje to například případ jistého, již zmiňovaného Františka Sudila, jenž pocházel z rodiny žebráka a byl opakovaně trestán za odcizování drobných předmětů a peněz.¹⁷²

Odlíšnosti ve výchově tedy tvořily jak sociální diference, tak také rozdíly v pohlaví. Příslušníci vyšších společenských vrstev své mužské potomky připravovali na vysoké řídicí funkce. Životním posláním chlapců ze středních tříd bylo ve většině případů převzít řemeslo po otci a následovat tak jeho odkaz. Dívky příslušící k vyššímu stavu byly připravovány na roli matky a také k tomu, aby co nejlépe reprezentovaly svou rodinu a svého manžela. Děvčata pocházející ze středních vrstev pak měla za úkol být dobrými hospodyněmi a starat se o teplo rodinného krbu.¹⁷³

Disciplinace v rodině byla prováděna s větší či menší mírou důslednosti. Jak už bylo řečeno, častěji, než pozitivní motivace bylo k těmto účelům používáno odstrašování. K prevenci před nemravným chováním rodiče své děti děsili nadpřirozenými bytostmi, jako například čertem, polednicí či klekánicí. Pohádky vyprávěné před spaním pak vždy kromě dojemného příběhu obsahovaly navíc ještě nějaké morální ponaučení. Za neposlušnost a jiné prohřešky dle nich mohlo hrozit např. změknutí nosu a dřevěnění jazyka (za lhaní) anebo odpadávání prstů

¹⁶⁹ LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství?*, s. 151.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 146.

¹⁷¹ HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách*, s. 43-44.

¹⁷² SOKA Hradec Králové, *Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859*, kn. č. 7.

¹⁷³ HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách*, s. 43-44.

(za krádež). Když už se ale dítě nějakého toho mravního poklesku dopustilo, byla i přes osvícenské snahy o omezení fyzických trestů, v rodinách ve většině případů stále prosazována metoda tělesné odplaty. Fyzické tresty byly vnímány jako nezbytnost, bez které z dítěte nelze vychovat bezúhonného občana. Dle informací v knize *Z dějin české každodennosti* byly děti svými rodiči vedle bití trestány například taháním za vlasy nebo za uši, stáním v koutě, zavíráním do komory, klečením nebo přivazováním ke stolu.¹⁷⁴ Totéž ve své knize zmiňuje i František Heran.

Když dítě povyroستlo do určitého věku, vyvstala pro něj povinnost navštěvovat příslušný vzdělávací ústav, kde měly být pěstovány nejen jeho vědomosti a dovednosti, ale také jeho charakter. Učitelé si kladli za cíl být tomu co nejlepšími zprostředkovateli, avšak nezdědka se stávalo, že si toho jejich žáci nevážili a tuto snahu jim tak záměrně narušovali. Mohlo se stát – na což si stěžoval i František Heran – že děti byly naváděny k despektu ke kantorům také svými rodiči. Typická dětská nechuť k učení se projevovala loudáním se při cestě do školy, vyrušováním a zlobením kantorů, odmítáním atd. Jak se zmínil František Heran, stávalo se, že odpor dítěte k učení dosahoval až takových rozměrů, že se dokonce nezdráhalo spáchat sebevraždu.¹⁷⁵ Toto chování ale bylo velmi výjimečné.

Pokud se dítě školního věku nějak provinilo proti vůli kantorů, rodičů (ti bývali často přítomní veřejného trestání svých potomků) či ostatních osob, a to ať už ve škole nebo mimo ni, bylo za to neodkladně potrestáno. V době před Hasnerovou reformou byly fyzické tresty v rámci zákona trpěny. Po roce 1870 se však trestání dětí na těle stalo nedovolenou a postihu hodnou aktivitou. František Heran i Václav Gabriel věřili, že tělesné tresty dětem neprospívají a činí je zbytečně poddajné. Všeobecná školní praxe však i nadále, nyní už nezákonně, byla občasným fyzickým trestům nakloněna.

Když ale na nenapravitelného hříšníka nezabíraly běžné školní tresty, jako například stání v lavici s napřaženýma rukama, klečení v koutě, mlácení rákoskou, sezení na bobku, nebo pozitivní motivace ve vidině zápisu do zlaté knihy, bylo přistoupeno k trestu, který měl s cílem jeho nápravy, žáka především veřejně zostudit a ponížit. Takovým trestem bylo mimo jiné také posazení do oslovské lavice anebo obávaný zápis do černé knihy, kde bylo jméno potrestaného darebáka zvěčněno pro jeho ostudu „na věčné časy“. Není proto s podivem, že tento druh trestu nebyl ze stran žactva přijímán s nadšením. To se mohlo projevat například nechotou žáků

¹⁷⁴ LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*, s. 183.

¹⁷⁵ HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, s. 67-68.

se pod záznam svého prohřešku podepsat nebo také prosbami a slibováním polepšení, pokud budou jejich jména z knihy vymazána nebo v ní zatajena.¹⁷⁶ Tento druh trestu měl však kromě zapsaného nemravného školáka zapůsobit i na jeho spolužáky. Ti byli pro potvrzení legitimacy zápisů přítomni veřejnému předčítání (potvrzuje Heran, Gabriel, i knihy hanby) nebo přímému poznamenávání. Také však – a to hlavně – jim měli být jejich zahanbení kamarádi výstrahou. Tato upozornění pak bývala častým doplňkem záznamů prohřešků. Černé knihy byly tedy kantory vnímány i jako prostředek k prevenci budoucích zločinů školou povinných dětí. Ne vždy se však tyto snahy setkaly s úspěchem.

Zápisy v těchto dokumentech potvrzují to, že k zápisu hříšníka do černé knihy docházelo skutečně až v případech, kdy na nezbedného žáka nezabrala žádná kázeňská doporučení ani jiné tresty. A to např.:

„Koláčny Ján, syn Františka Koláčnyho obecního pastýře v Staré Vodě, dopouštěl se hned co školák rozličných malých krádeží, za které také přiměřeně potrestán býval, že pak ale ten samý i jiného nezvedený a nemravný kluk co nenapravitelný zlosyn opět dne 12. února 1859 v Chlumci v kostele o mši svaté právě při pozdvihování jistému Volejníkovi z Pamětníka kapesní šátek ukradl, za což byl dne 20. února u přítomnosti duchovního pastýře Patera Kordíka, školního dozorce a otce představeného, šesti ranami metlou na zadnici jen košilí pokrytou při opakující hodině potrestán a do této knihy necti, k hanebné jeho památce zapsán jest. Dne 20. února 1859.“¹⁷⁷

Nejčastěji jsou v knihách hanby děti odsuzovány za nemravnost, špatné chování nedbalost v učení nebo navštěvování školy. Dále pak za porušování svatého desatera, které mělo být základním pilířem jejich společenské výchovy. A to sice za krádeže, neúctu k rodičům a brání božího jména nadarmo. V očích zbožné veřejnosti se považovalo za neomluvitelné také vyrušování při modlitbách, toulání se v čase bohoslužby či dokonce krádeň v kostele. Dle kantorů však horší než samotná velmi běžná krádež, bylo její zapírání a lhaní, které upozorňovalo na zkaženou dětskou nevinnost. Ohrožování čistoty dětské duše pak bylo, jak zmiňuje i Heran velmi častým a o to více závažným problémem. Jak se tedy můžeme dočíst také v jeho díle, dětem býval zakázán styk s osobami, které jim tuto mravní zkázu mohly umožnit. Že byly tyto snahy mnohdy neúspěšné se ostatně dozvíme i z knih hanby, kde najdeme

¹⁷⁶ „[...] Že snažně prosil a polepšit se umínil pročez jméno jeho se tu zatajilo, při prvním přestupku ale beze ohledů své jméno poznamenat vlastnoručně musí.“ (SOKa Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.)

¹⁷⁷ SOKa Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn. č. 7.

podpisy žáků, kteří se i přes četné zákazy toulali se starší mládeží,¹⁷⁸ či přes mnohá upozornění navštěvovali nevhodné zábavy a hostince.¹⁷⁹ Tohoto druhu přestupku se velmi často dopouštěla i jinak slušná děvčata. V některých případech byl mravní úpadek školních dětí pedagogy přisuzován nejen nečestným cizincům a nezvedeným výrostkům, ale také rodičům, kteří měli na výchovu dítěte velký vliv. A to jak z hlediska špatného sociálního zázemí a s tím spojené zpusťlosti duše nebo nezájmu ze stran rodičů, tak také například pro omlouvání nezvedených potomků za jejich zločiny.¹⁸⁰

Zápisu do černých knih se dostávalo v drtivé většině případů chlapcům. Otázkou však je, zda to nebylo způsobeno vyššími nároky na mužské potomky, kteří se pod jejich vahou všemožně vzpírali nebo také jejich větší odvaze se postavit pravidlům. V množství a závažnosti spáchaných přečinů se tedy dle údajů v knihách hanby, dívky chlapcům nemohly za žádnou cenu rovnat. Až na některé výjimky¹⁸¹ totiž vedle zmíněných poznamenání za obcházení zábav figurovaly už jen v hromadných zápisech o ledabylosti při vyučování nebo jako oběti zločinných chlapců.

S poznatky získanými z mnou prostudovaných knih hanby však – oproti tvrzení Františka Herana – nelze potvrdit, že by postupem času mládež skutečně byla více mravně zpustlou. Od nejstaršího zápisu, objeveného v černé knize z Rychmburku (1810) se až do toho nejmladšího, nalezeného v knize hanby z Vamberka (1889) děti dopouštěly podobných, stále se opakujících zločinů. Byly neustále napomínány za nedbalost ve vyučování, čtení či náboženství, za obcházení zábavních podniků a krádeže. Za rozdíly v zapisování a určování závažnosti hříchů se dle mého názoru zasloužili především kantoři, kteří se na školách střídali,

¹⁷⁸ „Níže dočtení žáci přítomný byli mezi vzrostlou mládeží, které však od svého učitele mnohokrát zapovězené jest měli. Načež nedbajíce na napomenutí svého učitele byli dne 4. listopadu, a ještě k tomu, co nedělali [...].“ (SOKA Náchod, Škola Hlavňov, Kniha hanby 1826-1854.)

¹⁷⁹ „Že povždy, obzvlášť pak ale od roku 1848 zákaz, aby dítky školní do hospod k tancům plesům nechodili, se nezachovával, aby tedy opět žáci zachování tohoto vysokomístního [!] zákona upomenutí a přidržení byli, obnovil místní učitel nařízení to zapovědic [!] co nejpřísnějc [!] žákům do hospod choditi, vyhrožujíc jim, že kteří potřikrát [!] zákaz ten přestoupějí [!], na znamení své neposlušnosti a jakožto nemravní do této knihy hanby zapsáni budou a zlou známku z mravů dostanou. Že pak ale na toto vše nedbajíce, následující žáci předce [!] do hospod chodili, protož pro budoucí jich hanlivou památku do této knihy hanby zapsané býti zasluhují [...].“ (SOKA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn.č.7.)

¹⁸⁰ „Skrze krádež, lhaní, chození za mimo školu [...] veřejně potrestán, nepolepšil se, ale mimo krádeže své matky na její jméno peníze podlužil [!] a za ně rozličně perník a ořechy kupoval, opět škole se vyhýbal [...] u přítomnosti katechety a své matky – která ho ještě omlouvala, a tedy na jeho zkáze největší podíl měla – 6 ranami na zadnici pro výstrahu všem žákům potrestán [...].“ (SOKA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn.č.7.)

¹⁸¹ „25. července 1851 Anna Sekvardová běhala po městečku po domech znepokojovala obyvatele tlučením na třínožku [?]; když napomínaná byla, neuposlechla nýbrž nezdvohile a hrubě odpovídala; k takové neslušnosti z jednala a vyvádla [výčet jmen] konečně i kořalku v hospodě pily, kterou prý darem dostaly.“ (SOKA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.)

a jejich osobité vnímání zločinnosti a mravní způsobilosti žáků. Odlišnosti v zápisech lze spatřovat také, spíše než s ohledem na čas (po roce 1870 se však skutečně již nevyskytují záznamy o fyzických trestech ze stran učitelů) v tom, v jaké škole byly černé knihy sepsány. Díky spojení obou výše zmíněných aspektů se pak forma a obsah zápisů v jednotlivých černých knihách od sebe vzájemně lišily. Kromě toho lze také vyzorovat například také to, jak vysoké míře respektu se těšili kantoři na jednotlivých školách a zda byly děti, které se tam vyučovaly v páchání zločinů více či méně odvážné.¹⁸²

Z mého úhlu pohledu nejhoršími přečiny, nalezenými v knihách hanby, bylo páchání fyzického násilí, a to ať už na drobném zvířectvu nebo dokonce na spolužácích. Jako například případ jistého Augusta Rošavy, který byl dne 2. května 1831 zapsán do knihy hanby za to, že uřízl krk malému houseti,¹⁸³ (podobný případ ve svém díle *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě* zmiňuje i František Heran¹⁸⁴) nebo žáků ze základní devítileté školy ve Staré Vodě, kteří byli roku 1837 odsouzeni k zápisu za trápení a zabíjení malých ptáčků. Další chlapec, taktéž původem ze Staré Vody, byl odsouzen k šesti ranám na zadnici za krádeže peněz své matce. Takový trest mu však nezabránil v dalším nezbedném chování a utopení dvou malých kuřat ve studni.¹⁸⁵ Jiné děti bývaly kárány za házení kamením po budovách a po lidech. Jeden žák z Rychmburku v roce 1840, mimo vrhnutí kamene na jistého žáka Fridricha, dokonce ještě zpráskal bičem pětiletou dívku, kterou při tom švihl do oka. Na konci zápisu je zmíněno, že oko nakonec bylo přikryto klapkou a šťastně ochráněno.¹⁸⁶ Je však možné, že si tato dívka nesla následky onoho nešťastného činu až do konce svého života. Roku 1841 byl do stejné knihy zapsán za násilné jednání, syn rychmburského knihaře Josef Wolf:

„[...] zasluhuje do této knihy hanby zaznamenán býti skrze házení kamením po dětech a že i nůž na jednu školačku Annu Hruškovou vytasil, hroze jí píchnouti; vzal pak kus dřeva dítě

¹⁸² V černé knize z obecné školy Moravany (viz výše) je dle mého názoru jasně vidět, že pedagog, který zde vyučoval, pravděpodobně neměl příliš velkou autoritu. Žáci na této škole byli do černé knihy zapisováni opakovaně za každý menší či větší přestupek (vykřikování o hodinách, štekání, vzpouzení se, hrubou mluvu atd.) několikrát za rok, a dle informací v zápisech si ze svého učitele nedělali těžkou hlavu. Naopak například v černé knize z Rychmburku připadá na každý školní rok pouze jeden či dva zápisy a lze říci, že téměř ve všech případech sem byli žáci poznamenáváni až po několikerém napomínání, a to za přestupky, které měly vyšší míru závažnosti.

¹⁸³ SOKA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

¹⁸⁴ „Uhodil house do hlavy kamenem a je zabil („Černá. kn.“ Budíkov, r. 1840), tamže vymočil se do vody k pití, odcizil karty v hostinci, F.N. dřevákem do hlavy uhodil děvče. [...]“ (HERAN, s. 16.)

¹⁸⁵ SOKA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn.č. 7.

¹⁸⁶ SOKA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

do obličeje udeřil až jej okrvavěl, dne 20. března 1841 – slíbil se polepšit a od toho času se ještě žádného podobného výstupu nedopustil, dne 5. června 1841.“¹⁸⁷

František Heran ve své knize popisuje i dětské činy, které takovému svou zlomyslností mnohonásobně přesáhly a byly často pro některé zúčastněné fatální (viz výše). Ty se však již v knihách hanby nevyskytují. Pachatelé za ně totiž byli místo zápisů do kárných knih potrestáni odebráním svobody a zavíráním do nápravných zařízení.

Proti takovýmto počínům školní mládeže se pak mohou některé zápisy do černých knih jevit jako neopodstatněné a někdy až absurdní. Jako například téměř celá kniha hanby z Moravan,¹⁸⁸ kam byli žáci ve většině případů zapisováni za hrubou mluvu, za bručení a štekání o hodinách, kopání do omítky či jiné ničeho školního majetku a vzpouzení se učiteli. Za takový vzdor bylo považováno odmítnutí trestu ze stran pedagoga, jako v případě jistého Františka Krátkého z roku 1871:

„František Krátký z Moravan č. 8., byl do dvou hodin na klouzačce, když učitel trestati chtěl, vzpíral se, dupal a vyskakoval do výšky.“¹⁸⁹

Nezbedné školou povinné děti byly kárány například také za trhání ovoce na cizích zahradách nebo hlasitý smích.

Většina jmen se v černých knihách objevovala vždy pouze jednou. Výjimkou je ale již zmiňovaný spis ze základní školy v Moravanech, kam byli jedni a ti samí žáci zapisováni opakovaně po celé tři roky, kdy byl veden. Ke konci této černé knihy jejich jména uvedena v jednom hromadném zápise:

„Nejhorší školáci – kteří den, jak den učitele jen zlobili, nic se učit nechtěli, proklatou hubů [!] na učitele věšeli, oni na trest, ani na dobré slovo dáti nechtěli, a ostatní žáky o vyučování připravovali, jsou tito: Lehký Josef, Lehký František, Tuček Josef, Půlpán Václav, Žák Jan“¹⁹⁰

Závěrem kapitoly by se dalo tedy konstatovat, že záznamy v černých knihách se ve většině věcí shodují s oběma učitelskými knihami použitými v rozboru a také s informacemi nalezenými v odborné literatuře. A to ať už v tom, co bylo považováno za trestuhodné,

¹⁸⁷ Tamtéž.

¹⁸⁸ SOKA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha hanby 1842-1853.

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ Tamtéž.

v dětském přístupu k autoritám, jejich vnímání trestu a také v uplatňovaných metodách a způsobech disciplinace.

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se zabývala problematikou utváření normativu poslušného občana v českých zemích v devatenáctém a na počátku dvacátého století s bližším zaměřením na žáky základních škol. Na základě analýzy dobové pedagogické literatury spolu s rozborem černých a zlatých knih, jsem se snažila představit to, jak byla formována osobnost školou povinného jedince ze stran autorit v průběhu času. Například to, k jakému chování bylo dítě vedeno svými rodiči a kantory a jaké ideologické prvky hrály v jeho výchově hlavní roli. Dále jsem se také zaměřila na používané disciplinační metody a kárné prostředky, které byly rodiči a pedagogy využívány k usměrňování neposlušných dětí. Zajímalo mě také pohled ze stran pedagogů. To, jak vnímali svou úlohu vychovatelů a své sociální postavení.

Důležité změny v představách vládců a společnosti o tom, jak má vypadat správný občan českých zemí, nastaly po revolučním roce 1848. Do této doby nebyly nároky na vzdělání běžných občanů nikterak vysoké. Stát potřeboval hlavně poslušné a pracovité lidi, kteří při obdělávání polí nepotřebovali příliš přemýšlet. S postupným uvolňováním poměrů po roce 1848 a celkovým poklesem úmrtnosti mladých lidí v průběhu devatenáctého století, se měnil i náhled na dětskou výchovu. Rodičům a kantorům bylo doporučováno, aby mladé lidi více vzdělávali a vedli je k dobrým mravům a čistotě duše. To jim mělo být následně ku prospěchu v jejich budoucím životě a lepším společenském odkazu.

Bližším zkoumáním pedagogických knih a odborné literatury jsem zjistila, že pravděpodobně nejzásadnějším časovým mezníkem pro dějiny školství v průběhu devatenáctého století byl rok 1870, kdy vstoupila v platnost Hasnerova reforma. Vzdělání bylo umožněno širším vrstvám obyvatel, školní docházka byla prodloužena na osm let, a co bylo nejdůležitější, vedení škol přešlo z rukou vrchnosti pod správu státu. Oproti dobám dřívějším, kdy zde měla hlavní slovo církev, byla nyní škola podřízena svým zaměstnancům. Spolu s tím se zlepšilo také hmotné a společenské postavení nižších učitelů, kteří již nebyli finančně závislí na dobročinnosti rodičů svých žáků.

Díky této reformě bylo také zakázáno používání fyzických trestů na školách. Běžné mlácení rákoskou přes zadnici nebo prsty tak mělo být v praxi nahrazeno mírnějšími formami odplaty. Ne vždy to však bylo kantory navyklými na staré způsoby dodržováno. Žák měl být místo tělesného násilí veden ke kázni především pozitivní motivací ve vidině zápisu do knihy cti či odstrašováním a zostuzením. K tomu mělo sloužit například zanechání žáka po škole, postavení do kouta, posazení do oslovské lavice, nošení obrázků zvířat nebo obávané zapsání

do černé knihy. To mělo sloužit jak potrestanému hříšníkovi, tak také jeho spolužákům jako jistá výstraha a následné odrazení od páchání zločinů a protivení se autoritám.

Nejčastějším dětským prohřeškem zapisovaným do knih hanby bylo zanedbávání navštěvování školy, kostela a učení, vulgární mluva, nemravné chování vůči kantorovi a krádeže. K nalezení zde jsou však i vážnější zločiny, jako například fyzické násilí na zvířatech a spolužácích. Nejčastějšími viníky zaznamenávanými do knih hanby pak byli chlapci, dívky sem byly zapisovány jen výjimečně. Mnohdy figurovaly v hromadných zápisech za nedbalost v učení či navštěvování hospod a venkovských zábav.

V rodinách také mnohdy nebyla pěstována „milá“ výchova. Děti byly k poslušnosti vedeny v rámci dodržování desatera a za neposlušnost následně trestány tvrdou otcovskou rukou. To je prý mělo lépe připravit na kruté nástrahy jejich budoucího života.

Vinu na pustošení nevinných dětských duší pak dle slov pedagogů nesli především zkažení dospělí. Děti pocházející z nižších společenských tříd byly pro nezáměr rodičů či nuzné podmínky častěji nuceny k páchání přestupků. Pro veškerou školou povinnou mládež však platil zákaz styku se zločinci či tuláky a navštěvování nevhodných podniků a zábav, kde mohly vinou dospělých utrpět mravní zkázu.

V průběhu dlouhého devatenáctého století se tak z mého úhlu pohledu názory na výchovu dětí měnily jen pozvolna spolu s proměnami celé společnosti. Tehdejší nároky na mravní vzdělání dětí se oproti dnešní uvolněné a sekularizované společnosti stále nesly v duchu víry a nacionálních tendencí. Již tenkrát se však dítě začínalo dostávat do popředí zájmu rodičů, kteří stejně tak jako dnes, toužili po jeho lepší a bezpečnější budoucnosti.

Resumé

The aim of the bachelor thesis is to introduce a problem of normative formation of the obedient citizen in Czech lands during the nineteenth and early twentieth century, with a closer focus on elementary school pupils. The development of disciplinary techniques, as well as the pupils themselves and their position in school and society were studied with the help of source analysis from the so-called black and gold books, which served the cantors to record the pupils' disciplinary misconducts and praises. The investigation looked into how the pupil was influenced by his surroundings and which his behaviour was still tolerated as well as what was considered to be a crime that was worthy of punishment. Attention is also paid to the disciplinary methods and instruments used for this purpose. At the same time, the social status of teachers is examined, with two historical pedagogical books: *O mravně zpuštělé mládeži, toho příčinách a nápravě* (About morally degraded young people, its causes and remedy) by František Heran and *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století* (Pictures from Czech and Austrian education from XVIII. and XIX. century) by Václav Gabriel.

With the liberalisation of the conditions after 1848 and the overall decline in the mortality of young people during the nineteenth century, the view on childhood education has changed. Parents and cantors were encouraged to lead young people to the good morals of education. With a closer examination of pedagogical books and special literature, it was discovered that the most important date for the history of education during the nineteenth century was probably 1870, when Hasner's reform came into force. Education was made available to wider sections of the population, school attendance was extended to eight years of study, and most importantly, school leadership was transferred to state administration. Along with this, material and the social status of lower teachers has also been improved. This reform also prohibited the use of physical punishment in schools. However, this has not always been respected. The most common child crimes recorded in the books of shame were the neglect of attending school, church and learning, vulgar language, immoral behaviour towards the teachers, and theft. But there are more violent crimes that can also be found in books of shame, for example, physical violence on animals and classmates. In families, children were also often harshly led towards obedience and educated with religion.

Past claims on the moral education of children, compared to today's relaxed and secularised society, still bear in the spirit of faith and national tendencies. However, even then,

children have begun to come to the forefront of their parents interest who long for a safer and better future for their child.

Seznam použitých zdrojů

Prameny archivní:

Knihy hanby:

SOkA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha hanby 1832–1859, kn.č.7.

SOkA Chrudim, Farní škola Jenišovice, Kniha hanby 1860.

SOkA Chrudim, Národní škola Předhradí, Kniha hanby obecná škola Rychmburk 1810-1863.

SOkA Náchod, Národní škola Josefov, Kniha hanby 1832-1883, kn. č. 34.

SOkA Náchod, Škola Hlavňov, Kniha hanby 1826-1854.

SOkA Pardubice, Národní škola Lány na Důlku, 1846. kn. č. 2.

SOkA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha hanby 1842-1853.

SOkA Rychnov nad Kněžnou, Národní škola Vamberk, Kniha hanby 1879–1889.

Knihy cti:

SOkA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha cti 1865–1874, kn.č. 5.

SOkA Hradec Králové, Základní devítiletá škola Stará Voda, Kniha cti 1865–1874, kn.č. 6.

SOkA Pardubice, Obecná škola Staré Čivice, Kniha cti 1835–1872.

SOkA Pardubice, Obecná škola Sezemice, Kniha cti 1830–1869.

SOkA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha cti 1834-1855.

Třídní katalog:

SOkA Pardubice, Národní škola Přelouč, Třídní katalog 1915-1916, kn. č. 49.

Prameny vydané:

Pedagogická literatura:

HERAN, František, *O mravně zpustlé mládeži, toho příčinách a nápravě*, [online]. Praha: 1899. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=17307>

GABRIEL, Václav, *Obrázky ze školství českého a rakouského z XVIII. a XIX. století*, [online]. Praha: 1891. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=24430>

Literatura:

DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie: vývoj – problémy – úkoly*, Praha: Dokořán, 2002, 116 s. Bod. ISBN 80-86569-15-2.

FOUCAULT, Michel, *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*, Praha: 2000. ISBN 80-86019-96-9.

HALÍŘOVÁ, Martina, *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2012. ISBN 978-80-7395-486-4.

HROCH, Miroslav, *Na prahu národní existence: touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999. Kolumbus. ISBN 80-204-0809-6.

JŮVA, Vladimír, *Stručné dějiny pedagogiky*, Brno: Paido, 1997. Edice pedagogické literatury. ISBN 80-85931-43-5.

LENDEROVÁ, Milena a RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha: 2006. ISBN 80-7185-647-9.

LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš, MACKOVÁ, Marie, BEZECNÝ, Zdeněk, *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*, II. díl. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005, 180 s. ISBN 80-7194-756-3.

LENDEROVÁ, Milena, JIRÁNEK, Tomáš a MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1683-4.

NOVÁK, Pavel, *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha: Národní zemědělské muzeum Praha, 2007. ISBN 978-80-86874-06-7

PÁNKOVÁ, Markéta a Helena PLITZOVÁ, *Odras 1. světové války ve škole a ve společnosti*, Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J.A. Komenského, 2015. ISBN 978-80-86935-32-4.

ŠAFRÁNEK, Jan, *Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895: příspěvek k dějinám českého vyučování*, Praha: F. Kytka, 1897.

Elektronické informační zdroje:

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 5. [online]. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1892 [cit. 2017-06-23]. Dostupné z:
<https://archive.org/details/ottvslovnknauni22ottogoog>

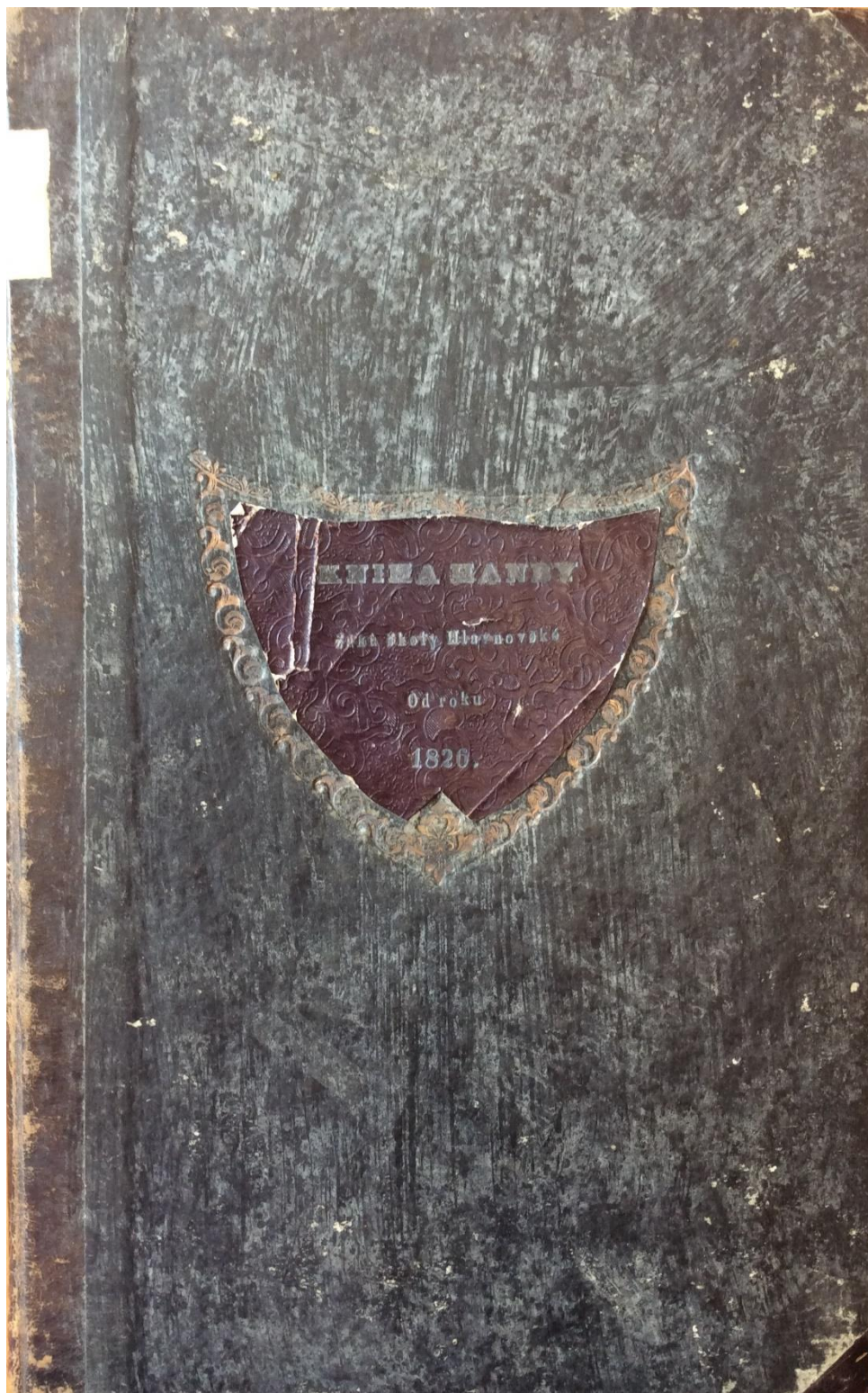
Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 9. [online]. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1895 [cit. 2017-06-23]. Dostupné z:
<https://archive.org/details/ottvslovnknauni26ottogoog>

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 14. [online]. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1899 [cit. 2017-06-23]. Dostupné z:
<https://archive.org/details/ottvslovnknauni42ottogoog>

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 23. [online]. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1905 [cit. 2017-06-23]. Dostupné z:
<https://archive.org/details/ottvslovnknauni47ottogoog>

Obrazová příloha

1.SOkA Náchod, Škola Hlavňov, Kniha hanby 1826-1854.....	66
2 SOkA Náchod, Škola Hlavňov, Kniha hanby 1826-1854.....	67
3.SOkA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha cti 1834-1855	68
4.SOkA Pardubice, Obecná škola Moravany, Kniha cti 1834-1855.....	69

1. Kniha hanby z obecné školy Hlavňov vyvedená ve tmavých deskách

Niže psaní žáci druhé třídy byli
často krátě k pilnému učení se
náboženství v dobré napomínání,
ale vzhledem tomu se při každém
vyslychání náboženství shledalo, že
se až posud náboženství neučí,
proč se pro veřejnou potupu a
k výstraze jiným dne 30. listopadu
1853, an opět z náboženství nic neu-
měli, do knihy hanby plastoručně
podpsali. Sobě. Oty R.

Jozef Karlov
Jozef Jank

Anton Hlaváč

Sold Jozef

Wankl

Anton Hlaváč

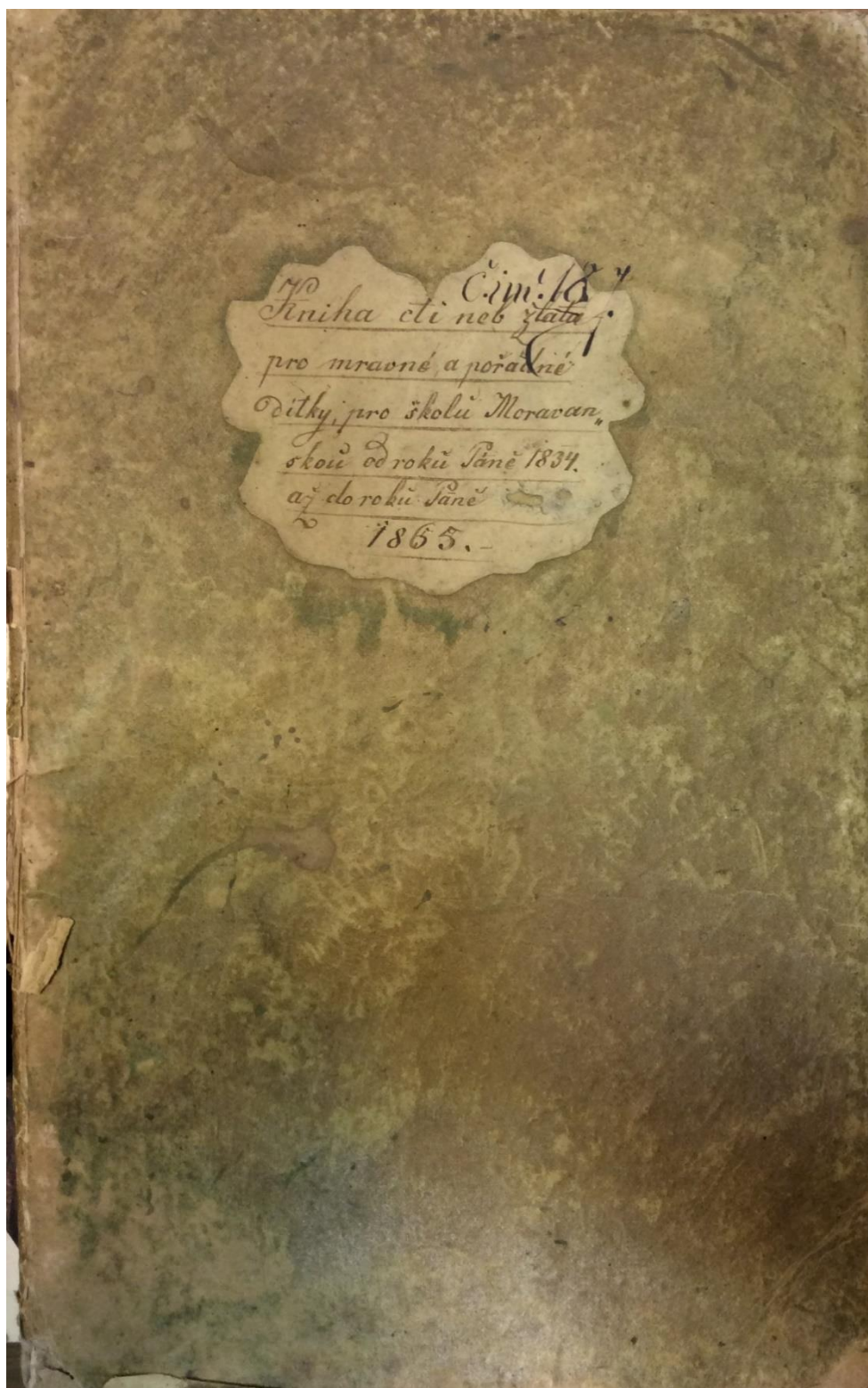
Wankl

Wankl, Jank

Anton Hlaváč

Wankl

2. Zápis v černé knize z obecné školy Hlavňov doplněný vlastnoručními podpisy hříšníků

3. Kniha cti z obecné školy Moravany svázaná ve "zlatých deskách"

Rok školní 1855.

W roku školním 1855 zastloužili následující žáci a žáčky z pomoci 82½ Kč třídy škola jazyk Dobrá mmaroy, gilya naučstvo učení školy, a učení uč groyšně w litannim úmim' do této knihy ite zapřání, a nyní wánjui gárelom' byti, a pía:

z I. třídy	obzvl.	z II. třídy	obzvl.
<u>Veřejné odměny hodní:</u>			
Širáký Jan č. 4.	z Morava	Nechvíle František	z Moravan
Víř Václav	2 ^o	Cittova Marie	2 ^o
Schejbal Anna č. 50.	2 ^o	Sedláková Terezie	2 ^o
<u>Veřejné pochvaly hodní:</u>			
Toplý František	z Paticnic	Schejbal Antonín	z Paticnic
Toplý Anna	2 ^o	Špaček Josef	2 ^o
Lohnický František	2 ^o	Lohnický Josef	2 ^o
<u>Si budoucí pochvali schopní:</u>			
Chvojková Františka	z Mora.	Novák Václav	z Moravan
Židek Majdalena	2 ^o	Vosáhlova Majdal.	2 ^o
Pallata Josef	2 ^o	Schejbalova Anna	2 ^o

Při vst. řepnag
fara

Nahlédli při Generální Biskupské visitační zkoušce školy této, dne 4. června, roku 1855.

4. Zápis ve zlaté knize z obecné školy Moravany